М. ПОДВОРНЯК

ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ

ОПОВІДАННЯ

ВИДАВНИЦТВО "ДОРОГА ПРАВДИ" Ч. 14

М. ПОДВОРНЯК

ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ

ОПОВІДАННЯ

Накладом
Християнського Видавництва "Дорога Правди"

Торонто — 1959 — Чікаго

M. PODWORNIAK

THE GREEN GROVE

Short Stories

Printed by
The Christian Press, Ltd., Winnipeg, Canada

ПЕРЕДМОВА

Кожна українська євангельська книжка, яка появляється між нашим Братством, повинна бути прийнята нами з радістю і подякою. Кожна така книжка кладе ще одну цеглину до будови нашої духової культури і нашого загального надбання. Потреба рідного друкованого євангельського слова завжди була дуже велика між нашим Братством, а особливо велика тепер, коли воно розкидане по всьому світі і перебуває за межами своєї Батьківщини.

Черговим виданням, яке дає своїм читачам видавництво "Дорога Правди", це збірка оповідань М. Подворняка під назвою "Зелений гай". Деякі з цих оповідань були вже друковані по наших часописах, але більшість з них друкуються тут уперше.

Ми віримо, що як попередні збірки нашого Автора були корисними для всіх читачів, такою самою корисною книжкою буде і збірка, яку оце даємо до Ваших рук.

Нехай Господь поблагословить її розповсюдження!

Християнське Видавництво

"Дорога Правди"

Торонто, травень 1959 р.

НЕДАЛЕКО ЗА РІКОЮ

Учора стояла така сильна спека, що вулиці в місті майже були порожні. Люди або сиділи в своїх хатах, або шукали прохолоди під зеленими деревами міського парку, або над прозорим озером за містом. А сьогодні ще гарячіше. На голубому небі не було ні однієї хмаринки, а сонце стало посередині неба і сипало на землю пригорщі свого проміння.

Біля озера було гамірно і весело. На піщаному березі майоріло безліч білих капелюхів, блищали до сонця розтягнені намети, під якими люди шукали прохолоди і спочинку. А озеро блищало мільйонами іскор, розсипаних по його поверхні. Воно було подібне до великого дзбанка, налитого водою по самі вінця. Біле каміння крутим схилом тримало цю воду, щоб вона не вилилася і не залила довколишніх лісів, що зеленою смугою простягнулися аж до самого обрію. На тому камінні, що схилялося до самої води, стояли рибалки з довгими вудками, накривши голови широкими лопуховими листками. А далі, там, де росли широкі кущі, роїлося від гамірливої дітвори. Під високим дубом на вилинялій траві сиділо кількох молодих хлопців і грали в карти. Кожного свята, як тільки було надворі гаряче, вони приходили сюди, сідали біля розстеленої чиєїсь маринарки або сорочки і продовжу-

вали свою гру. Це вже було їхнє улюблене місце і хтось інший не мав права тут сідати. Їх ніколи не цікавило, скільки рибалки зловлять риби, вони не дбали про те, що недалекий гучномовець остерігав смільчаків, щоб не наважувалися віддалятися далеко від берега, — вони були зайняти своєю грою.

На недалекій лавці біля них присів високий, старший вже чоловік, поклав біля себе капелюха і вийняв з кишені газету.

— Подивіться, — сказав один з картярів, — уже професор вийшов.

Хлопці всі глянули в той бік, де стояла лавка.

— Пане професоре, ходіть-но трохи до нас, — гукнуло нараз кілька голосів.

— А що ж я буду з вами робити? — запитався професор. — Ви ж знаєте, що я в карти не граю і до вашого товариства не надаюся.

— Не в картах справа, але може б ви помогли нам розв'язати одне питання, над яким ми минулої неділі півдня отут сперечалися.

— Що ж це за таке питання, що аж півдня треба було сперечатися?

— Ходіть, то й розкажемо. Про релігію, про Бога... Це суперечка важлива, правда?...

Професор склав назад газету, підійшов до хлопців і кожному подав руку. Присів на траві, поклавши біля себе капелюха.

— Ну, то кажіть, що ж це за питання у вас було, над яким ви сперечалися?

Хлопці глянули на себе.

— То хто буде казати, га? Кажіть, ну...

— Найкраще нехай Ярмолин каже. Це він тоді розпочав, то нехай продовжує, — обізвалося кілька голосів.

Один з картярів вигідніше примостився під самим кущем, ніби він збирався до якогось

змагання, поправив на голові волосся і два рази кашельнув. Кинув карти на купу і почав:

— Та то, знаєте, пане професоре, нічого такого важливого немає. Зайшло в нас нащот Бога. Ви ж знаєте, що тепер ведеться на цю тему суперечка між нашими вченими. Одні кажуть, що є Бог, а другі кажуть, що Його немає. І така сама суперечка постала між нами. Одні за тим, що Бог є, другі, — що нема.

Професор усміхнувся і поправив на насі окуляри, які завжди йому зсувалися.

— Від того, чи ви вірите, чи не вірите, зовсім не залежить існування Бога, — сказав професор. — Але я хотів би знати, котрі властиво між вами вірять у Бога, а котрі не вірять?

Хлопці всі подивилися на Ярмолина, а він трохи зніяковів і почервонів.

— Значить, не віриш ти, Ярмолине, — сказав професор. — Добре, поговоримо про це. Давайте спочатку. Найперше, яку ти маєш підставу не вірити в Бога і казати, що Його нема?

Ярмолин ще більше почервонів, але за хвилину опанував себе і приготовився до двобою.

— Та я вірю, що є якась сила, що керує світом, що існує щось, але в мене бувають іноді сумніви і з тими сумнівами я поділився отут з хлопцями. А вони мене зробили безбожником. А в мене ось такі сумніви, такі логічні висновки: По-перше, Бога ніхто ніколи не бачив, а по-друге, коли б Він був, то чому Він дозволяє, щоб над Ним так насміхалися, зневажали Його і щоб зло і безбожжя перемагало в світі? Чому? Наприклад, я сам бачив, як комсомольці валили церкви, викидали надвір святі ікони, допкали їх своїми ногами, перевертали престоли, вдягалися в ризи, плювали на хреста. А Бог мовчав. Чому ж Він

не заступився? Чому не повіднімав ніг тим богохульникам, чому не зробив їх сліпими, щоб вони не бачили, що вони роблять? А з священиками що виробляли? Мучили, вирівали їм бороди, розстрілювали. А Бог мовчав. І тепер, подивіться, безбожжя перемагає в світі. Зробили якогось спутника, пустили під небесами і він кружляє собі в просторі. І при тому атеїсти голосно сміються, що коли б був Бог, то Він не допустив би, щоб безбожники в усьому так успівали. Для того, хто знає, може й справді немає на світі нічого того, у що люди дотепер вірили. Може й справді все постало з матерії, з природи, як кажуть матеріялісти.

Ярмолин скінчив і простягнувся на траві, підклавши під голову руки. Хлопці тепер дивилися на професора, чекаючи його відповіді. А професор і собі присунувся ближче куща, подивився на блискуче озеро і мовчав якусь хвилину. Видно було, що він не готовий дати Ярмолинові задовольняючу відповідь. Але, по короткій надумі, професор спинив свій зір на блискучому озері, сказав:

— Отже, хлопці, як знаєте, я сам — колишній атеїст, сам ломив собі голову отакими питаннями, а тому, що не міг на них відповісти, я казав, що немає Бога. Але в світі багатобагато є того, чого людина ще не розв'язала, на що людина не має ще відповіді. На останнє твоє твердження, Ярмолине, я не маю сьогодні відповіді, але дам тобі її іншим разом. Прийдіть другої неділі сюди і ми погуторимо про це. Одне тільки скажу, що історія знає ще страшніше богоборство, як валення церков, нищення ікон і тому інше. Наприклад, ви знаєте, що існували колись хрестоносні походи, які різали й мордували тисячі невинних людей, але Бог за це не заступився і не оборонив невинних. Існувала страшна католицька інквізиція, була жахлива Варфоломієвська ніч, відбулося палення Івана Гуса на кострі, здирання шкіри з живих невинних людей, мордування дітей, жінок, але Бог не заступився і не оборонив Своїх людей. Чому, я ще сам того не знаю. Видно, що Бог не такої природи, як ми. Він — довготерпеливий. Він не тільки не оборонив Своїх слуг у перші дні християнства, але Він також не оборонив Сина Свого Ісуса Христа. А на Нього плювали, били Його по голові, надівши тернового вінця. А Бог мовчав. І не відняв рук тим, які забивали цвяхи в святі Христові руки, не зробив так, щоб уста, які плювали в святе лице, покрилися проказою, не відібрав мови тим, які злословили Його. О, ми б зробили так, але Бог не зробив того. А тому ми й не можемо належно пізнати Бога, бо ми не так думаємо, як Бог. Зло, яке сьогодні скрізь перемагає, ми б спинили в одну мить, ми б його знищили, коли б мали силу, але Бог того не робить. Він не такий, як ми, а тому нам тяжко зрозуміти Його істоту. Він для нас недоступний. А через це, що ми Його не можемо розуміти, збагнути, ми кажемо, що Його нема. Це найлегша дорога, щоб позбутися нерозв'язаного питання.

— А щодо першого питання, буцім то Бога ніхто не бачив, то це не так. Бог був на землі, ходив з людьми, чинив чуда, але люди вигнали Бога від себе. Розп'яли Його. І Бога сьогодні можна бачити в тих горах, у промінях сонця, але Його можуть бачити тільки ті, що мають відкриті очі. Його тепер можна бачити також у деяких людях, але не в багатьох. І я бачив Бога... Так, бачив... Бачив Його тільки раз у моєму житті, але тієї хвилини я не можу забути. І бачив Його не в церкві, не

в соборі, не в якомусь відпустовому місці, а бачив у в'язниці... Відтоді я почав вірити в Бога, почав Його шукати, але ще не знайшов. Я ще не бачив таких людей і не знаю, де вони. Можливо, що ще була одна людина на ввесь світ, але у ній я бачив Бога. Так, справді бачив...

Професор підвівся, оперся на лікоть і заплющив очі, бо сонце саме вийшло з-за дерев і проміння його падали якраз туди, де він сидів. Хлопці присунулися ближче до себе і всі пильно дивилися на промовця. А професор відломив на кущі зелену галузку, помахував нею над своєю сивою головою і продовжував:

— Так, це було у в'язниці 1943-го року. Німецький терор шалів в Україні, а всі в'язниці по містах були переповнені невинними людьми. У нашій камері, яка могла змістити не більше п'ятнадцяти осіб, було більше двадцяти. Кожного дня до камери приводили нових в'язнів, а від нас деяких забирали. Ті, яких викликали, ніколи назад не поверталися. Одного разу привели до нас середніх літ низького мужчину, з трохи вже посивілим волоссям і з ясними розумними очима. Він мав своє ліжко під самим вікном, бо там ніхто інший не хотів спати. Вікно було розбите і холодний вітер кидав клапті снігу на саме ліжко. Але цей чоловік не відмовився, а пішов туди. Він завісив вікно своїм старим піджаком, а коли, бувало, всі полягають спати, він потихо вставав, відхиляв полу піджака, дивився на латку нічного неба і так стояв довго, щось тихо шепочучи. Ми сиділи разом три тижні, але я ні разу не чув, щоб він лаявся, не проклинав, не нарікав, не грав у карти, не курив. Сидів собі отак на своєму ліжку, а якщо була чиясь черга замітати камеру, мити долівку, то він завжди робив сам, виручаючи інших.

— Одного разу всіх в'язнів погнали до бані в сусідньому будинкові, а цей чоловік мав залишитися сам, замести камеру і повитирати по стінах пилюгу. Я чувся зле того дня і вирішив до бані не йти. Залізши під своє ліжко у самий кут, я сидів там нишком, чекаючи, поки дижурний позамітає і в'язні прийдуть назад. А він позамітав всю камеру, поправив кожне ліжко, а потім поставив мітлу і в камері стало тихо-тихо. Я посунувся під самий край ліжка і виглянув подивитися, що він робить. Він стояв насередині камери і щось глибоко думав. А потім підніс очі догори, зробив крок до порога, а потім назад і, ходячи так з піднесеною головою, почав напівголосом співати:

Недалеко за рікою
Берег вічного життя;
Ми ідем туди з хвалою,
До Спасителя Христа.

Будем з вірою ми ждати,
Доки прийде Христос Сам.
Буде Він нас провожати
Через ріку в Ханаан.

— Пісня пливла тихо, мелодійно, ніби струмок найчистішої води. Я сховав голову під накриття, щоб він мене не бачив, і краєчком ока дивився на нього. А він ходив поволі і співав-співав. Я бачив його обличчя, піднесене догори, а воно було таке погідне, таке ясне, ніби сьогоднішнє небо. Він співав довго, але я не запам'ятав більше слів тієї його чудової пісні. А потім, скінчивши співати, він підійшов до свого ліжка, відхилив від вікна полу свого піджака, став на коліна і почав щиро молитися, дивлячись туди, звідки дув холодний вітер і світило сонце. Проміння якраз

упало на його очі, але вони були щільно закриті і воно їх не разило. Він щиро і дуже глибоко молився. Молився за свою родину, за якихось багатьох братів своїх і сестер, молився за наших вартових, щоб Бог дав їм милосердне серце і щоб вони не мучили нас. Молився за всіх страждаючих на фронтах, за всіх, що невинно гинуть у тій воєнній завірюсі. Потім просив собі в Бога сили, щоб віра його не захиталася, щоб він міг любити Бога аж до кінця свого життя...

— Я підсунувся знову в самий кут під ліжком і притулив свою голову до холодної стіни. Я чув, що по моєму обличчі течуть сльози. Мені здавалося, що нашу камеру наповнили якісь невидимі святі істоти, і вона тепер не в'язниця, а храм, а під вікном молиться не в'язень, не звичайний собі наш селянин, якийсь незнайомий мені співв'язень, а пророк, апостол, Сам Христос. Такої молитви я ще не чув ніколи і не чув ніколи такої пісні. Про берег, про ріку, про Ханаан... Що це все значило, я не знав і дотепер ще не знаю. Господь Святий знає і я завжди Його прошу, щоб Він дав мені це зрозуміти. Напевно, що ця ріка, про яку він співав, не був наш Дніпро, не був Дон, не Горинь, але це треба розуміти в якомусь розумінні духовному, переносному. За тією рікою — берег вічного життя. Щось найщасливіше, покищо нам недоступне. І туди можна прийти тільки з вірою, з хвалою. Там — відпочинок, радість... Туди линула його душа.

— Мені до глибини душі стало жаль цього в'язня. Я сильно прикусив уста і почув солоний смак крови. Потім ліг обличчям до підлоги і почав собі молитися. Дотепер я не молився майже ніколи, забув за всі молитви, які вчився в дитинстві. А тому, не знаходячи їх

у пам'яті, я молився своїми власними словами. Молився і плакав.

— Потім я виглянув з-під ліжка. В'язень поволі устав, витер очі, але я бачив, що обличчя його не було заплакане. Воно було радісне і щасливе. А я сидів під ліжком і думав про те, чому то я не можу бути таким щасливим. Я ломив собі голову над тим, звідки люди беруть таку велику силу, щоб співати у в'язниці, бути щасливим при найтяжчих обставинах, мати силу навіть молитися за своїх ворогів. І там, у в'язниці, під своїм ліжком, я переконався, що є Бог, Який дає людині таку силу і робить її щасливою. Дотепер я був скептиком, недовірком, під ліжком мене ніхто не переконував в існуванні Бога, а я повірив у Нього сам. Я побачив Бога в серці цієї незначної сірої людини, я знайшов Бога в його душі і бажанням моїм відтоді стало, щоб Він прийшов і в мою душу.

— В'язні прийшли з бані і я нишком виліз з-під мого ліжка. Мені хотілося підійти до цього незнайомого в'язня, розпитати його, звідки він, якимсь чином попросити в нього слова його пісні, навчитися їх напам'ять, бо ми не мали чим записати, але в мене не було сміливости сказати йому про те, що я чув його пісню. А другого дня його вже не було між нами. У місті хтось забив німецького солдата і з кожної нашої камери брали по одному в'язневі, як відплату за одного німецького вояка. Всіх їх повісили на ринку для пострахи населення і вони там висіли три дні. Тоді загинув і він. Коли гестаповці прийшли до нашої камери, поставили всіх під стіною і один показав на старого вусатого селянина, якого ми називали Бульбою. Бульба зблід, завагався і вчепився руками за ліжко. А тоді вийшов на-

перед він, оцей в'язень. Він випростався і сказав: "Його не беріть, у нього дрібні діти..."

— Тоді гестаповець схопив його за рукава і поволік до дверей. Він ще раз оглянувся і подивився на нас. І я побачив, що обличчя його ані трошки не зблідло. Воно було таке саме як тоді, коли він ходив по камері і співав. Погідне і ясне, трохи всміхнене, ніби від якогось щастя і вдоволення. Двері з гуркотом зачинилися. Ми дивилися один на одного, а Бульба сильно плакав, схилившись на стіну. І більше він до нашої камери не вернувся. Ми не знали хто він, звідки він, але він був святий. Я бачив це. Не знаю, якої він був віри, з якого середовища, але він був з нашого народу, говорив гарною рідною мовою, з чисто полтавським акцентом. Але найголовніше, що він мав у своїм серці Бога. Я бачив це. І відтоді я того Бога шукаю. Не знаю, чи знайду, але шукаю Його. Хотів би хоч одробиночку мати того щастя, що мав він. Уміти співати й молитися навіть тоді, коли до нас приходить найбільша небезпека. А він таким був. Так, хлопці, Бога треба шукати. Він є, але не всі мають спромогу Його доглянути. Для цього треба деякого зусилля, бо все те, що цінне, дороге, не приходить до нас легко.

**
*

Професор скінчив. Хлопці сиділи мовчки і ніхто не обізвався перший, боячись порушити цю глибоку тишу. Поверхня озера сяяла в промінні сонця, а по ній пливли білі паруси прогулькових човнів. Вони, ніби лебеді, злегка тріпотіли крильми і крутилися на одному місці. Рибалки надалі стояли босоніж на вилинялому камені і пильнували чутливих поплавців. За озером синіла далечінь, іскрилася, жаріла і зливалася з голубінню неба. Ліс співав пісню, співало озеро і співало все довкілля.

— Світ чудовий і гарний, хлопці, — сказав професор, встаючи. — Але коли б люди пізнали Бога так, як треба, то так само було б гарно в людських серцях. А тоді більше нам нічого не треба. Нічого. Ми були б щасливі. Треба тільки Бога знайти...

Він став на ноги і подивився догори. Подав хлопцям на прощання руку і пішов між кущами, низько схиливши голову.

А сонце кидало йому під ноги золоте проміння.

РІЗДВЯНОЇ НОЧІ

Надворі почувся тихий і обережний стук у вікно, а потім знову було тихо.

Старий сторож Охрім схопився спросоння, присів на ліжку і з тривогою прислухувався. Але тим разом нічого не було чути. Десь тільки в комині плакав вітер і годинник на стіні рівномірно рахував пізню пору ночі.

Дід підійшов до вікна, відхилив краєчок запони і глянув у темряву ночі. Потер рукавом скло, приложив обличчя до самої шибки і ще раз глянув у темінь. Біле пасмо місячного світла якраз впало з-за дерев і освітило під хатою похилу постать людини. Ця постать щось тулила до себе, боязко оглядалася довкола, а потім простягнула до вікна руку і знову застукала, але тим разом вже голосніше. Дід подався назад. Постояв якусь хвилину, а потім наблизився до вікна і запитався:

— Хто там?

— Пустіть ради Бога до хати, але прошу не засвічувати світла, — почувся за вікном переляканий голос.

— Хто ж ви такий і чого вам треба в таку пізню пору?

— Це я... Я... Брат Кацман з Діброви ці... Рятуюся від смерти... Пустіть...

Серце старого сторожа тривожно забилося. Він пізнав голос брата Кацмана, члена

євангельської громади в Діброви ці, про якого чув, що вже давно розстріляний разом з іншими жидами в місті.

Дід Охрім миттю кинувся до сіней і відсунув дерев'яну засуву. Знадвору вкотилася ціла хмара морозу, а з нею пройшла зігнута постать Кацмана.

— Ходи, ходи досередини... Там тепло, — говорив дід. — Я зачиню сам двері... Заходь... Я тільки подивлюся, як там надворі.

Сторож Охрім вийшов надвір, розглянувся навколо, але скрізь було так тихо, як і щоночі в густому лісі. Вітер гойдав високі граби навколо лісничівки і злегка шумів. Високо над лісом, то ховався за хмару, то знову випливав на широкі прогалини нічного неба ясний місяць.

Увійшов до хати, зачинив за собою двері, скинув кожуха і почав шукати за сірниками.

— Не треба світити, брате, не треба, — почувся благальний голос.

— Нічого, нічого, в мене не бійся, — казав дід. — Тут ніхто не побачить. Цілими тижнями тут нікого немає в тій глуші. Сюди ніхто не приходить, а ще особливо тепер... Люди святкують, то кому там задумається йти до лісу? Не бійся, я ось на всякий випадок і завішу вікна.

Старий стягав з ліжка рядно, чіпляв біля вікна, брав кожуха, якісь мішки. Потім черкнув сірника і запалив на столі невелику лямпу. Червоне світло розпливлося по хаті й освітило в кутку зарослу й перелякану людину з малою дитиною на руках. Старий глянув і кинувся в кут.

— Брате Кацмане, де ж ти взявся?... Я ж чув, що тебе вже немає. А який же ти страшний, що з тебе зробилося...

— Брате Охріме, Бог покарав наш народ

великими карами, яких напевно ще ніколи не було... Всіх стріляють, страшно мордують, дітей живими кидають до ям... Боже, Боже... Щоб ви знали, щоб ви бачили... Але краще такого не бачити. То страшне...

— То роздягайся, роздягайся і дай сюди дитину. В мене будь безпечним. Добре, що прийшов, я так часто тебе згадував, молився завжди за тебе і щось ніби казало моєму серцю, що ти таки будеш жити, що Бог врятує тебе... Але роздягайся, не стій так... Ось якраз є тепле молоко, нап'єшся. Ти ж перемерз, а дитина... Роздягайся.

— Не треба, брате, не треба, бо я й так довго не буду, а зараз мушу йти.

— Куди?

— Ще сьогодні вночі мушу вернутися до Дібровиці. В млині сидить там багато жидів, яких мають постріляти зараз після Різдва. А між ними і моя дружина. Розумієш, мушу отже негайно вертатися. Я якось з сином утік через огорожу, але мушу ще врятувати дружину. Є надія, бо між німецькими вояками, які кватирують у замку, є добрі люди. Знайшлися і євангелики, які, наскільки можуть, допомагають нещасним людям. Але хочу вас просити, щоб ви попильнували мого сина, поки я повернуся. Післязавтра ж Різдво, а тоді вже пізно... постріляють, як постріляли вже тисячі. А коли б я не вернувся... Може мене...

Кацман подивився на сина і обірвав слово.

— Добре, брате, добре, — казав сторож, — Залишай хлопця і молися, щоб Бог поміг. Я також буду молитися. Господь вислухає. Приходьте всі до мене і тут переховаєтеся. Ніхто про це не знатиме, а коли і знатиме, то наших людей немає чого боятися. Німці ж сюди ніколи не приходять, вони й не знають, що є тут у лісі таке місце. Йди, бо я знаю,

що ти мусиш іти. Візьми ось з собою хліба, паляниці... Візьми мої рукавиці, бо змерзнеш.

Кацман пив поспішно молоко. Біля нього сидів на лавці й озирався кругом себе його п'ятилітній син. Випив. Підійшов до старого сторожа і міцно стиснув його руку. Дід пригорнув його до себе, ніби малу дитину. Кацман не витримав і розплакався.

— Не плач, брате, не плач, не можна при хлопцеві. Він боятиметься. Кріпися, як тільки можеш... Йди, бо не встигнеш до дня зайти.

Кацман підійшов ще до сина. Обійняв маленьку кучеряву голову і міцно притиснув її до своїх уст. Стояв так непомітно якусь хвилину, а плечі його здригалися, мов би шарпала ними якась невидима сила. Потім схопив замотаний в хустину хліб і пустився до дверей.

— Тату! — крикнув малий хлопець і кинувся до батька. Але сторож перегородив йому дорогу і взяв хлопця на руки.

Кацман навіть не оглянувся і голосно зачинив за собою двері.

Тієї ночі старий не міг уже задрімати. Він поклав хлопчика на ліжку, прикрив кожухом і змучена дитина скоро заснула. Сам сів біля вікна і дивився на захмарене небо. Думки його оберталися біля Кацмана і біля всіх нещасливих людей, на яких прийшла велика кара. А особливо було йому жаль брата Кацмана. Це ж невинна і дуже спокійна людина. Два роки тому, як він навернувся до Господа, прийняв хрищення і від тоді вірно служить Богові. На дорозі до Бога і його дружина, але тепер... Як повірити їй у Христа, якщо християни таке роблять: мордують невинних людей, діточок маленьких... Як?... Тривожні думи роздирали його серце, наводили жаль, глибокий смуток і відбирали спокій.

Просидів так під вікном до самого ранку. Згадав усе минуле і зважив його із сучасним. Згадав старого рабина в Дібровиці, який казав йому колись, що прийде ще такий страшний час, що на землі залишиться стільки жидів, що всі вони змістяться в тіні одного дерева. Рабин казав, що так пише Талмуд. І хто знає, може оце й приходить той час, — думав Охрім.

Коли далеко за лісом зарум'янилось небо, старий сторож дістав з полиці свою Біблію, наклав на очі окуляри й почав напів голосно читати. Біблія розкрилася на книзі пророка Єремії. Читав довго, а потім відклав Біблію набік, схилився біля вікна на коліна і молився. Ніхто не бачив, як гарячі сльози старого сторожа падали на сторінки святої Книги, але бачив їх Бог. Він рахував ті криштальні крапельки і слухав молитву старого сторожа Охріма.

Прийшов вечір. Урочистий і великий Свят-Вечір. Сторож Охрім кілька разів виходив за лісничівку, розглядався навколо, чи хто не йде, не їде, але всюди було тихо і самотньо. Шуміли тільки дерева, гойдаючи чорним безлистим гіллям. Коли приходив до хати, хлопчина питався:

— Нема ще тата і мами?

— Нема, — відповідав старий, — але вони ось скоро прийдуть. Не бійся, мама прийде і тато прийде. Ви будете в мене жити і тут нема тих страшних солдат. А як буде літо ми підемо за горіхами, я зловлю тобі білочку... І тато буде з нами...

Старий сідав біля хлопця, гладив рукою його кучеряву голову і оповідав йому про свій ліс, ніби якійсь дорослій людині. А серце його хвилювалося, билося в грудях і тривожилося. А що, як Кацмана зловили? Що він тоді робитиме з чужою малою дитиною?

Було вже пізно. Хлопчина, втомившись, схилився на лавці й так заснув. Дід Охрім накинув на плечі кожушину, вийшов надвір і став на порозі. Нараз він почув за лісничівкою тупіт коней і скрип саней. Дід миттю вбіг до хати, згасив лямпу, а сам став у сінях за дверима. На подвір'я в'їхало кілька підвід. Почувся гамір людських незнайомих голосів і порскання коней.

— Це тут, тут, — казав хтось, — мабуть спить. Пізно вже.

Чиясь рука сміливо потягнула за клямку. Двері відчинилися. Дід Охрім поглянув і завмер від страху. Перед ним стояв у сірій довгій шинелі німецький вояк. Дід поступився назад під саму стіну.

— Чого вам треба?

— Не бійся, брате Охріме, не бійся, — почув він нараз біля себе чийсь знайомий голос і побачив окутаного башликом Прокопа з Дібровиці. — Не бійся, бо це всі свої люди.

Старий чув, як камінь скочується з його серця. Він тепер пізнав і інших. Ось тут і Василь, Мефод, Юхим, Яків. Усі знайомі йому брати. Вони злізали з саней, зносили якісь пакунки, стрясали з себе сніг, прикривали коні дергами і заходили до лісничівки. А між ними два німецькі солдати.

Охрім дивився, але нічого не міг зрозуміти. Нараз він почув, як чиїсь руки сильно стиснули його за шию, чиїсь уста тиснулися до його обличчя.

— Брате Охріме, ми врятовані... І не тільки ми, але всі наші люди, що сиділи в млині... Усі випущені...

— Брате Кацмане, — застогнав старий і почув, що його ноги трясуться і мліють. Кац-

ман узяв його під руку і повів досередини. Лямпа ясно горіла над столом і здавалося якимсь яснішим світлом. Старий сторож дивився навколо, хотів щось запитати, але Прокіп йому перебив:

— Отож, брате Охріме, щоб тобі все було ясне, то я розкажу. Оці німці, це наші брати. Вони також баптисти. Учора ввечері вони якось викрали з млина дружину нашого брата Кацмана, а потім намовили вартового поліцая, щоб він сьогодні ввечері повипускав усіх жидів. І думаєш так не сталося? Цей поліцай повипускав усіх жидів з млина, а сам також десь утік. Кажуть, пішов до партизанів. Не міг дивитися на все це, що робиться. Жиди ж розійшлися по хуторах, по селах, а наші люди напевно переховають, дадуть їсти. Слава Богу, що врятувалося багато людей... Ми підвезли щось з дев'ятьох і всі вони пішли до Снігурівки. Ми їм сказали до кого там мають зайти... А ці наші брати, німці, не можуть приходити до нас на богослуження в місті, бо їм заборонено до нас приходити, то ми ось вирішили приїхати до твоєї лісничівки і тут будемо мати зібрання. Вони по-нашому не розуміють, але брат Кацман переложить нам. Сьогодні ж народження Христа Спасителя... Будемо прославляти Його за невимовний Його дар... Нас тут ніхто в лісі не догляне, один тільки Бог буде нас бачити... Ну, але вже скидай свого кожуха, Охріме, скидай. Ти трохи перелякався, побачивши німців, тому вибач за таку велику несподіванку і турботу...

— Але прошу, прошу, — казав радісний сторож, — це для мене дуже мила несподіванка. Скажи тим братам, що я молився за брата Кацмана і я вірив, що Бог вислухає мою молитву. І так сталося. Я дуже радий і щасливий

цього вечора. Такого Різдва у мене ще не було в цій лісничівці. Слава Богу...

Прокіп розкладав на столі книжки, співаники, показував, де хто має сідати.

Старий сторож Охрім вийшов надвір, щоб зачинити в сінях двері. Став на подвір'ї, поглянув на підводи, на захмарене небо, поклав на груди руки і так стояв. Він дякував Богові за вислухану молитву. В лісничівці почувся спів різдвяної пісні. Дід витер рукавом очі, підсунув коням сіно і пішов до дверей.

Небо починало сипати снігом. Над лісом стояла тиха різдвяна ніч...

МОЛИТВА

Кожного ранку, як сонце підносилося за горою, Федько виходив за гай подивитися на свій засіяний овес. Поле його невелике, воно вузеньке, вперлося однією межею до панських сіножатів, а другою до громадського лугу. За сіножатями блищала річка, над якою кожного ранку стояв сивий туман, а за річкою широкими й вузькими нивами тягнулися чужі поля. А Федько мав тільки оте одне-однісеньке поле і те, якщо було сухе літо, то щобудь зародило, а якщо було літо мокре, тоді з панських сінокосів прибувала вода до самої Федькової межі і на його полі все вимокало. Але Федько тим не журився. Добре, що пан продав йому оцей кусок ріллі. Цього року він засіяв його вівсом, бо не мав іншого насіння, а другого літа він обов'язково засіє ячменем. Треба буде тільки його трохи підгноїти і повибирати пирій. А він це зробить. Праці Федько не боїться, а земля землею, вона завжди себе виплатить. Людина ж без землі не варта нічого. Так воно було від віку, так воно довіку і буде. Своя земля — це основа життя, це запевнене існування його і його дітей. Дав би тільки Бог, щоб найскоріше проминуло оце воєнне нещастя, щоб прийшов спокій і щоб було можна вільно собі

працювати. Але війна ще не скінчилася і годі наперед передбачити, як то воно буде.

Федько став на межі й випростався на ввесь свій ріст. Вітер дмухнув йому в обличчя запахом квітів з сіножатів, а також вогкістю і холодом літнього ранку. Сонце піднеслося високо і поля навколо блищали росою. Співали пташки і цвіринькали цвіркуни. Федько скинув свого кашкета й обернувся обличчям до сонця. А воно цілувало його зарослу бороду, перескакувало через овес і бігло розхрістаною тінню аж до другої межі. По небі пливли клубки хмар і вони сьогодні були подібні до великих снігових гір, що поволі посувалися за ліс. За тими хмарами гудів літак, але його не було видно.

Постоявши хвилину в глибокій роздумі, Федько пустився межею до сіножатів. Він ішов обережно, щоб нога не спіткнулася і не поломила вівса, який саме зійшов гострими зеленими голками і підносився до сонця. Зірвав кілька стебел непотрібного якогось зілля і йшов далі.

Ось і сіножаті, покриті густою травою і рябими пахучими квітами. Деркач, почувши Федькову ходу, зірвався і полетів на другий бік річки до очерету. Федько затримався. Підкасав догори колошні своїх полотняних штанів, пустився й собі до річки вузькою стежкою. Холодна роса хлюпалася по його ногах і лоскотала за пальці. Стежка вийшла на горбок, а потім заверталася до лозини, що простягнулася довгим зеленим шнуром. Звідси було видно вже річку і положену на ній кладку, якою люди переходили, коли була косовиця. Але тепер тут не було нікого. Був тільки Федько, сонце, трава, вітер і блискуча вузенька річка. Глибокий спокій і краса Божої природи. І місце те Федько дуже любив. Завж-

ди, коли він повертався додому від свого поля, він ставав на тому горбку, скидав кашкета і довго тут молився. І здавалося йому, що тут найлегче молитися, тут самі слова молитви приходять до серця, а разом з ним у великій врочистості моляться оті сіножаті, прибережні лози і ниви. Тут найкращий на світі храм, тут перебуває Бог і обов'язково Він чує Федькову молитву. Він у тому нераз переконався, має на те багато яскравих доказів. А тому й тепер Федько став на самому горбку, кинув на землю кашкета, склав на груди руки, підніс очі до неба і почав гаряче молитися. Він дякував Богові за оцей такий гарний сонячний день, за здоров'я, яким наділив його Бог, за своє поле, яке він має, за добрий врожай рідної землі, а також молився за всіх обездолених людей на світі, за тих, що цього чудового ранку проливають на різних фронтах невинну кров і гинуть...

Як довго Федько молився, він не знав, але коли він скінчив свою молитву, він відчув, що на його душі було приємно й погідно, як завжди після щирої молитви. Взяв свого кашкета і пустився стежкою до річки. І як тільки він порівнявся з лозами, звідтам вийшов незнайомий молодий юнак і, боязко озираючись кругом себе, перегородив Федькові стежку. Федько спочатку зніяковів, але побачивши, що незнайомий не має нічого в руках, сміливо наблизився до нього і сказав:

— Добрий ранок вам, друже!

— Вам також, господарю, — відповів юнак і знову розглянувся кругом себе. — Я прошу вас, господарю, якщо ви можете, то поможіть мені. Я втік з німецького полону і отак ночами добираюся далі, думаю, що може таки якось доберуся додому. Може б ви мене взяли до села і переховали до вечора.

— А пощо вас переховувати? — відповів Федько. — Ідіть зо мною сміливо так, ніби ви тутешні. По селах скрізь багато полонених, які повтікали з неволі, переодяглися, живуть між нами, працюють і ви можете також жити в нашому селі.

— А німці є в вашому селі?

— Так що ж, що вони є. Нехай собі будуть. На фільварку стоїть якийсь їхній військовий штаб, але село живе своїм життям і німці не знають, що в селі робиться. А на вас ніхто не донесе. Наші люди не такі, щоб доносити і топити свого брата. За більшовиків не доносили один на одного, не доносять і за німців. І майже половина села в нас — це євангелисти і ви не маєте чого боятися. Ходім от разом зо мною.

Вони перейшли обидва кладку, вийшли на широкий шлях і пішли до села, яке зеленіло в долині.

— А як вас звати, молодий друже? — спитався дорогою Федько.

— Ім'я моє Василь, але вдома звали мене Васька, то кажіть і ви так на мене. Васька та й годі.

— Отут мусимо звернути поза фільварок, — казав Федько, — бо завжди краще оминути лихо. Сьогодні вночі, кажуть, приїхали на фільварок нові офіцери, можуть на шляху питатися, то пройдемо через цвинтар і так до села. Я піду вперед, а ви — за мною.

Федько повернув на стежку, пішов між засіяною конюшиною, а незнайомий ішов за ним. Йшли якусь хвилину мовчки, а потім розмовилися. Федько довідався, що полонений сам аж з-під Одеси, попався до неволі біля Дубна, і вже цілий тиждень йде ночами. Учора ночував на якомусь хуторі, але вночі в лісі була стрілянина і він пішов далі аж сюди.

Півтора дня нічого не їв і хотів би заснути й відпочити хоч трохи.

Коли прийшли до Федькової хати, на столі вже стояла печена картопля, квашені огірки, а двох невеликих хлопців сиділи за столом зо своїми дерев'яними ложками і чекали на тата.

Федько розповів дружині про те, як він зустрівся з полоненим, а потім посідали до столу. Але перед тим, як мали їсти, господар сказав дітям покласти ложки, зложити руки, бо вони будуть молитися. Полонений собі зложив руки, бо так робили всі і схилив голову на груди. Господар дякував Богові за харчі, а також дякував за нового гостя, якого вони мають у своїй хаті.

Після сніданку Федько дав полоненому рядно, подушку і провів його через подвір'я до стодоли. І, відчинивши широкі подвійні двері, сказав:

— Оце наша стодола. Ідіть на сіно, лягайте і відпочивайте. Почувайте себе, ніби ви є вдома, в своїй власній хаті. Можете бути в нас скільки вам подобається, чи скільки треба, що будемо їсти ми, будете і ви їсти. Ми не багаті, але хліба й картоплі хватить до нових жнив. Я піду до села і скажу старості, що ви у мене. Це такий в селі наказ. Не від німців, а від своїх, щоб знати, хто в селі є. Але ви будьте безпечні, бо вам нічого злого не може статися під моєю стріхою. Йдіть і спіть.

Махнув рукою і зачинив двері.

Цілих два місяці полонений перебув у Федька і почувався тут, ніби в себе вдома. Ходив разом з господарем корчувати пні на зрубі, ходив з дітьми за суницями до лісу і помагав виконувати іншу працю. І Федькові здавалося, що це не чужий юнак, не хлопець з далекої України, а його рідний син. Він почав

відвідувати євангельські богослуження, познайомився з місцевою молоддю і був не такий, як раніше, насторожений, мовчазний і задуманий. Тепер він працював, наспівував тихо вивчені церковні пісні і був якийсь задоволений і щасливий. Зацікавився словом Божим і щодня читав Федькову Євангелію.

Фронт, який недавно проходив через Сірчани, покотився далеко на схід, а по селах встановлялася воєнна німецька влада. На полі дозріло збіжжя. Прийшли жнива. Дні були сухі й гарячі. І одного такого дня, на якесь свято, десятники Сірчан ходили від хати до хати і скликали людей на громадські сходини. Пішов Федько, а з ним пішов і Васька. На шкільному подвір'ї було вже багато людей, а на сходах стояв староста села, ляндвірт з міста і його перекладач.

Коли люди заповнили все подвір'я й вулицю, ляндвірт кивнув головою до перекладача, а той почав:

— Громадяни! Справа наша, з якою ми до вас приїхали, дуже коротка. Як бачите, непереможна німецька армія стоїть під самим Києвом. Ми залишилися далеко поза фронтом і повинні тій армії помогти будувати на нашій землі новий лад і порядок. Отже, пан ляндвірт їздить по селах нашого району і вербує молодих хлопців до цивільної поліції. З тим самим ми приїхали і до вашого села. Хто з молодих хлопців бажає служити в поліції, прошу вийти сюди наперед. Дістанете повне утримання, умундурювання, зброю і великі права від німецького воєнного управління. Хто бажає, прошу вийти...

Перекладач замовк, а люди стояли великою стіною перед сходами і також мовчали. Ляндвірт нервово закурив цигарку, кинув сір-

ника собі під ноги і щось сердито сказав до свого перекладача.

— Значить, нема нікого. А це дуже погано. Пан ляндвірт каже, що взавтра староста отримає наказа і він мусить визначити в своєму селі сам стільки хлопців, скільки на ваше село припаде. Зрозуміли?... Це воєнний час і з вами ніхто не буде жартувати. Ну, хто добровільно бажає, прошу вийти. Хто?...

Але громада навіть не ворухнулася. Жінки стояли впереді, мужчини з-заді і всі були мовчазні, ніби це не торкалося їх, ніби вони не розуміли кинутих слів.

Ляндвірт поправив на собі довгого пояса і люто поглянув на юрбу. І в цей час до самих сходів виступив полонений Васька і став перед ляндвіртом. Юрба голосно охнула і завмерла від несподіванки. А ляндвірт поплескав Ваську по плечі і голосно сказав:

— Гут, гут!...

Перекладач ще звернувся до юрби:

— Один є з вашого села, а хто більше? Га? Хто, виходьте!... Це служба не тяжка. Треба пильнувати в місті порядку і виловлювати різних волоцюг по селах та жидів. Ну, хто ще? Хто?

Але юрба мовчала, ніби загіпнотезована якоюсь силою.

Ляндвірт виплюнув недокурену цигарку і пустився зо сходів на дорогу, де стояло його блискуче авто.

— Ти ходи з нами, — сказав перекладач до Васьки, — а взавтра, як схочеш, прийдеш додому. Нам сьогодні конче треба мати кількох хлопців.

Перекладач і собі пішов на дорогу, а Васька за ним, опустивши голову на груди. Він навіть не подивився на Федька, що стояв біля самих воріт.

Федько йшов додому, але недалеко мосту зібралися люди і затримали його. Кидали на нього сердитими очима і їли колючими словами докору.

— Бач, кого прийняв... Вовка в овечій шкірі. Ти його, брат, корми не корми, а він був большевиком і таким залишиться. Комсомол проклятий... Не вір таким ніколи. Знайшов добру службу. Буде вбивати жидів і грабувати села. А, кажуть, що читав уже Євангелію, на собранія ходив. Бач...

Федько винувато стояв між своїми односельчанами і в його серці здіймалася буря.

— Люди, чи ж я винен? То ж треба дати людині їсти, треба одіти бідного, прийняти до своєї хати. Так каже Господь. А те, що в нього є на серці, то хто ж то може знати? То ж є полонені і в Петра Зарічного і в Карпа, і в Степана Січкарука, але вони свої люди. Хіба ж я знав, що він отаке зробить?

Федько прийшов додому, але праця не йшла йому до рук. У голові роїлися тривожні думи. Він молився за Ваську, пригорнув його, віддав йому місце в своїй хаті в своєму серці, а він... Васька... Пішов виловлювати жидів і вбивати. Боже, Боже... Як то не можна знати, що людина має в серці.

Устав, накинув на плечі маринарку і пішов через сад на поле подивитися на свій овес.

Прийшла неділя. Федько встав рано, як сонце ще не сходило. Обійшов своє подвір'я, взяв порожні відра і пішов до ріки по воду. Біля мосту зустрівся із старостою села.

— Знаєш, Федьку, що сталося в місті? — спитався староста?

— Ні, не знаю, а що?

— Погана справа, Федьку, дуже погана. Учора було якесь німецьке свято. Всі німці в місті понапивалися, а Ваську поставили біля

школи, щоб стеріг арештованих жидів. А їх там було багато, повна синагога. В понеділок їх мали вистріляти, а Васька про це все знав. І коли прийшла ніч, п'яні німці позасипляли, тоді Васька повідривав замки, повідчиняв усі двері, а жидів повипускав. А сам також десь пропав разом з жидами. Кажуть, що навіть рушниці не взяв з собою, а поломив і покинув біля синагоги. Значить, молодець Васька, зробив добре діло, але щоб часом біди не стягнув на наше село. Мусимо тоді дати списка наших людей і показати, що наші люди всі вдома, а цей невідомо, хто він і звідки. Вийшов тоді з юрби до сходів, але громада не знала, що це за один. От і все.

Ця новинка сильно приголомшила Федька і вбила його духа. Він прийшов додому, вилив воду до діжки, повісив на тину порожні відра і безрадно сів на перелазі. Думав свою важку думу, але не міг розв'язати тяжкого свого положення. Староста говорив добре, але що ж буде, якщо німці приїдуть до села робити досліди і хтось виявить цілу справу. Він прийняв полоненого, німцям про це не зголосив, а це був прихований приятель жидів. І що тоді?... Що буде з дружиною, з дітьми, що буде з селом. За нього можуть потерпіти всі люди.

Але Федькові передбачення не справдилися. У Сірчанському фільварку стояла якась військова команда, сюди часто приїздили високі офіцери, а через це ляндвірт з міста мало сюди приїздив і не мав до села такого права, як до інших менших сіл. Справа з жидами забулася і життя пішло своєю ходою.

Сонце стояло низько над обрієм, а Федько сьогодні косив свій дозрілий овес. Треба пройти ще до кущів, вирівняти вчорашні покоси і буде кінець. Він завзято махає своєю

косою, наставивши вперед груди, а дозрілий овес хилиться під ноги свого господаря. Біля Федькового пояса висить кушка з брудною пожовклою водою, а з другого боку за поясом стирчить надщерблений брусок. Кожного разу, як Федько докошує до межі, він виймає бруска, мачає його до води і гострить свою косу. Вона бренить тонкими струнами і розносить по полях косареву мелодію. От ще трохи і все поле буде скошене. Овес лежатиме рівними покосами аж поки побіліє і висохне. Федько замахнувся косою ще раз і ще. Нарешті останній покіс, останнє зусилля косаря і праця скінчена. Федько поклав косу на межі і вилив на землю воду з кушки. Скинув свого кашкета, потер рукавом спітніле чоло і з глибокою полегшею зідхнув.

Ішов додому знайомою стежкою, а сіножаті давно були скошені і пахли зів'ялою травою. Ось і горбок над самою річкою, де Федько завжди чомусь затримується, стоїть хвилину, а потім молиться. Він і тепер став тут і розглянувся навколо. Над річкою підносився туман, а в ньому літали дикі качки, шукаючи своїх сполоханих качат. Десь далеко бреніла коса спізненого косаря, в лозах розмовляли з собою пташки.

Федько, як завжди, став на горбку, здійняв кашкета і підніс очі до ясного вечірнього неба. З душі його знову пливла до Бога чиста молитва. Пливла, розпливалася в тумані, а Бог слухав цю молитву. Про це знав Федько, а цього погідного підвечора він ще раз в цьому глибоко переконався.

Узявши косу на плече, Федько ступав поволі до річки, співаючи тихо свою улюблену пісню. Ступив кілька кроків і став, ніби прикований до стежки. Коса малощо не випала йому з рук. Над річкою біля лозів стояв Васьк-

ка і весело посміхався. Стояв на тому самому місці, що й колись. Такий самий, як був, тільки, видно, невиспаний і перевтомлений.

— Васька! — голосно викрикнув Федько.

— Так, це я, — відповів Васька. — Але не бійтеся мене. Я такий самий, як і був. Тепер прийшов попрощатися з вами і подякувати вам за те, що ви мене прийняли і навчили любити Бога. Не бійтеся мене. Я — ваш брат. Хочу поговорити з вами про все і подякувати вам. Бог Милосердний і Він покерував мої шляхи іначе.

— Але де ж ти тепер, кажи... Я так багато думаю про тебе. Журився за тобою. А мої діти тужать і все питають, де ти. Може зайдеш до нас?

— Ні, не зайду. Не можу зайти. Нехай мене ніхто не бачить у Сірчанах, але я вашого села і вас ніколи не забуду. Ви зробили мене новою людиною. От я вам усе розкажу. Ходімо ближче до ріки.

Федько з Ваською прийшли до лозів і сіли на високому березі біля самої кладки. Федько дивився на Ваську і якось вагався, чи той не зробить йому якогось зла, затримавши його до ночі. Але щирі очі полоненого розвіяли його страх.

— Отже, — почав Васька, — кілька місяців тому я сидів тут і чув, як ви молилися. Я ніколи в житті не молився, але я пам'ятаю, як молилася моя мама. Отак само, як ви. Вона була євангелисткою. Коли я йшов на фронт, вона казала, що завжди буде молитися за мене і я запам'ятав її слова. І згадав їх особливо тоді, як почув отут вашу молитву, таку саму, як моєї матері. Тоді я не міг далі тут сидіти і вийшов до вас. Це вперше ми зустрілися тут. І я того не забуду. Добре, що ви тоді молилися...

Васька зідхнув, потер рукою чоло і продовжував:

— Але я не полонений. Я був скинений на парашуті з літака з завданням зірвати динамітом ваш фільварок. Ви навіть не знаєте, що там міститься дуже важливий військовий пункт. Мій план вже був готовий і про це я думав ще тоді, як був у вас. Але ваша молитва, а потім ваше життя і любов до мене, ваші діти, а також всі ваші добрі люди, — все це не пускало мене до злочину. Коли б я був виконав атентат на фільварок, усе ваше село було б зруйноване разом з людьми, разом з вашими гарними й милими синочками. І я не міг... Так, не міг... А отут, дивіться, ота смертельна зброя, яка мала принести смерть для всього вашого села. Отут вона, бачите?...

Васька вийняв з густої лозини невелику бляшану скриньку і високо підніс її перед собою.

— Отого диявольського знаряддя вистачило б для всього фільварку, щоб з нього тільки залишилося порожне місце. Але, слава Богу, що я почув, як ви молилися. Тепер я вільний від того і дякую вам, а також усім братам і сестрам вашої євангельської громади. Ви мене врятували.

При останніх словах Васька розмахнувся бляшаною скринькою і вона, зробивши над річкою в повітрі круг, голосно впала до води. Васька ще раз зідхнув, і взяв Федька за руку.

— Дякую, вам, дякую щиро і глибоко. Мені пора йти, бо ще сьогодні маю бути в Лопушні. А взавтра треба бути на десяту годину в Дубні.

Федько став на ноги. По його тілі пробіг холод. Він дивився на воду, куди впала смертоносна бляшана скринька, а потім кинувся до Васьки:

— Куди ж ти підеш? Може додому?

— Ні, додому вже не вернуся ніколи. Моя мама вмерла, а я більш нікого не маю. Піду взавтра до Дубна і запишуся до Німеччини на працю. Тут бути немає де. Скоро має вийти наказ, щоб усі села віддали полонених, якщо де переховуються. А так поїду, може де перебуду війну, може колись вернуся ще до вас. Господь знає. А покищо дякую вам і будьте здорові. А своїм людям скажіть, що я не бандит, що я пішов до поліції тільки з одніє метою, — врятувати когось від смерти. І врятував. Слава Богу. Випустив кілька сот невинних людей, для яких за містом вже були викопані могили. Я тішуся, що прибувши сюди, щоб посіяти смерть, я приніс декому життя. Тепер ті люди розійдуться по ваших селах і переховаються між добрими людьми, а я собі поїду. На моїм серці тепер спокій і радість. Бувайте здорові...

Він подав Федькові руку і дрібненько закліпав очима. Федько приступив до полоненого, обійняв його за шию і довго так його тримав у своїх обіймах. Плечі його здригалися від щирого ридання.

— Васько, мой дорогий брате, — казав Федько, витираючи очі, — я хочу ще помолитися з тобою на прощання. Але ходімо звідси. Ходімо отуди, на горбок, я там завжди молюся. Ходімо...

***

Сонце зайшло, а небо висипало над сіножаттями перші зорі. Федько стояв з Ваською на стежці й тримав його за руку.

— Але пам'ятай, Васько, де будеш, не забудь отого вечора. Не забудь, як ми молилися з тобою і ти обіцяв служити Богові.

Напиши колись, а як скінчиться війна, вертайся на рідну землю. Може що зміниться, може покращає життя... Іди... Бог з тобою. До побачення...

Васька пішов понад ріку до дороги, а Федько довго стояв на горбку і дивився туди, де підносився туман і чорніли копиці сіна. Полонений ще раз оглянувся і махнув рукою.

Федько перейшов кладку і пустився йти до свого села.

ХРИСТОС ВОСКРЕС

За селом, де розходяться дороги, Максим вирішив зачекати на авто, яке мало сюдою проїздити. Надворі починало вечоріти. Над дорогою стояли кущі ліщини, а за ними простягалося широке колгоспне поле, покрите торішнім кукурудзинням. Високі, вилинялі стебла, витолочені худобою, шелестіли пересохлим листям.

Максим присів на моріг, поклав на коліна шкіряну течку, наповнену книжками і стукав по ній пальцями, вибиваючи якийсь такт. Чекати довелося недовго. З-за горбка показався великий грузовик, завернувся на крутому повороті і їхав дорогою просто до Максима. Затримався під кущами і шофер відчинив вікно.

— Ви, мабуть, хочете під'їхати?

— Так, будь ласка, — відказав Максим, ідучи на дорогу.

— Можете, але вилізайте наверх, бо тут біля мене везу крам до кооперативи, то немає де. Наверху є порожні мішки, — примостіться собі там...

Максим не встиг роздивитись, як авто рванулося вперед і покотилося рівною дорогою.

За лісом повернуло направо, зробило ще кілька заворотів і виїхало на високу гору, з якої було вже видно село, що розстелилося

солом'яними хатами по обидвох боках блискучої ріки. Шофер затримав авто, знову відчинив вікно і кинув Максимові:

— Вам куди, товаришу?

— До сельради, будь ласка.

— О, то тут мусите злізти, бо я їду направо, насамперед до кооперативи, а потім до млина. Ви підете отак під горою навпростець, перейдете біля цвинтаря, а потім минете вітряка і просто до попівської хати. Ви були коли в нашому селі? Сельрада тепер не на фільварку, а в попівській хаті.

Максим зійшов на дорогу, тісно тримаючи під рукою течку, ніби боявся, що вона зараз упаде на землю.

— Ні, я вперше тут, але напевно не заблуджу. Дякую.

Шофер хотів уже рушити з місця, але Максим його затримав.

— Я хочу відрекомендуватися, що я новий агітробітник з району. Взавтра матиму в вашому селі доповідь на антирелігійну тему. Прошу приходити.

— О, так, дякую. А я думав, що ви по зборі контигенту. Нащот релігії, то в нас, товаришу, буде вам не легко. Взавтра ж, ви знаєте, Великдень і люди можуть не прийти. Таке вже бувало. Виконавці ходили від хати до хати, але ввечері на антирелігійних лекціях не було більше двадцяти душ. Та й ті, прийшовши, сиділи мовчки, ніби води в уста набрали. Хоча б хто слово писнув. Доповідач говорить, ставить питання, доказує, а вони, ніби німі. Отакий тут народ. Тому, кажу вам наперед, щоб ви знали. Праця легкою тут вам не буде.

Авто покотилося з гори, а Максим залишився сам зо своєю течкою і своїми думками. Він не знав, хто тут працював перед ним

в антирелігійній ділянці, але він надіявся на свою силу, на своє знання. Ось і тепер у його течці повно антирелігійного матеріялу, свіжа його доповідь, на восьми сторінках чіткого машинопису і різні потрібні підручники найкращих ідеологів марксизму. А з того вже й сліпий може побачити й переконатися, що релігія — дійсно опіюм для народу.

Максим минув цвинтаря, потім вітряка і ввійшов на широке подвір'я сельради. Постукав до дверей невеликої хати, але ніхто йому не відповів.

— Вам кого треба? — почув він нараз за собою чийсь голос.

— Та кого небудь. Я з району.

— То прошу досередини. Я — голова сельради. Панасенко Петро Карпович.

— А я — новий агітробітник з району. Максим Іванович Малкуш.

Увійшли до невеликої кімнати. Над вилинялим столом висіла велика лямпа, а на стінах портрети. Голова сельради змів рукою зо стола недокурки сигарок, сів на стільці, а Максимові показав крісло під самим вікном.

— А що це у вас за огонь біля церкви? — спитався Максим, поглянувши у вікно.

— Та то, знаєте, оті старі ще пережитки сидять у людях і ніяк не можна їх позбутися, — почав, ніби оправдовуючись голова. — Сьогодні ж великодня субота і, згідно православного звичаю, молодь кладе біля церкви багаття. Нащо це, я й сам не знаю, але отакий звичай. Називають це "одіянієм".

— Ну, а ви ж не можете того заборонити? Ви ж голова...

— Нічого не помагає, товаришу.

— То треба, щоб помогло, розумієте? Ви ж стоїте на сторожі села, від вас у великій мірі залежить освідомлювання селян. Бачите,

щодо свячення пасок, тут важко знайти якусь приключку, тут треба тяжкої праці, щоб люди побачили, що це все непотрібне. Але огонь біля церкви, — треба просто заборонити. Для цього є оправдані причини. Ось вітер може принести до села ватру і спричинити пожежу. Тому, прошу, а одночасно вимагаю, негайно припинити це свавілля і погасити огонь. Так не можна... Гарна була б ще справа, коли б так, скажемо, вітер приніс до села горючу іскру, запалив солом'яні будинки, а потім виявилося, що це з того вашого одіяння. Цікаво, як би то виглядали ви, а також товариш Малкуш?...

Голова надягнув піджака і вийшов на двір. Максим залишився в сельраді сам. Він поклав біля себе течку, оперся ліктем на вікно і дивився надвір, чекаючи, що зробить голова з одіянієм. Незабаром він побачив, що вогонь біля церкви нараз вибухнув догори, ніби хтось кинув його великою силою, а потім почав пригасати. Горючі головні розліталися на всі боки, котилися з гори і гасли. Максим устав, заклав назад руки і почав нервово ходити по кімнаті. Надійшов голова. Витер рукою чоло, сів на ослоні й важко зідхнув.

— Погасив, товаришу, але не думаю, що тим ми щось здобули. Силою ми можемо багато-чого зробити, але від того мало користи. Ось тепер... Що з того, що я погасив оте одіяння біля церкви, а в людських серцях від того ще більше запалився огонь віри, традиції та різних пересудів. Треба найперше викорінити це з серця, з душі, а тоді люди й самі перестануть класти огонь, святити паску і ходити до церкви. Але силою того зробити не можна. Ні, тут треба довгої освідомлюючої праці...

Максим ходив далі по кімнаті, пускав дим

з цигарки під саму стелю і задоволено потирав руки.

— Правда ваша, товаришу голово. Того, власне я й прибув до вас. Будемо спільно працювати, а бачу, що праця у вас буде важка. Район же поклав її на мої плечі, а я до цього озброєний належно. Три роки студіював усі релігії, проходив антирелігійний вишкіл під наглядом найкращих марксистів нашої країни... Назавтра, голово, маємо зібрати загальні збори. Нехай люди заранння посвятять собі паску, нехай помоляться, а потім нехай прийдуть на збори. Я маю приготовлену відповідну антирелігійну доповідь. Ось, почуєте. Але треба конче подбати, щоб усе село прийшло. Десь так на одинадцяту годину ранку. Добре?... У вас тут є якийсь будинок, школа, клуб або що?

— Є в нас штундистський молитовний дім, якого ми взяли на школу, але не знаю, чи люди схочуть туди піти. Щоб не повторилося те саме, що вже було минулого року на першотравневе свято.

— А що тоді було?

— От, приїхав, знаєте, начальник району і давай скликати мітінґ. Виконавці обійшли село, прийшло багато людей і великий молитовний дім наповнився по самі береги. Голова району мав доповідь про значіння першого травня, але якби на тому було скінчилося, то все було б гаразд. Але після доповіді він каже: "А тепер, старші люди, йдіть собі додому, а молодь нехай забавляється". А під столом уже була гармонія, бубон. І як тільки-но наш секретар взяв гармонію, розтягнув, вона зарипіла, між людьми постало справжнє пекло. Ніби хтось облив усіх гарячою водою. Вони всі сперлися в дверях, пхали одні одних, рвалися надвір, хто був ближче вікна, втікали

через відчинені вікна. Голова району дивиться, дивлюся я і не знаємо, що сталося. Повтікали всі люди, а біля порога залишилася одна жінка. Голова району тоді до неї: "Скажіть, тьотка, чому оце люди повтікали, ніби божевільні?" Жінка зігнула голову, а потім: "Знаєте, товариш начальник, — каже, — тут колись читалося слово Боже, люди молилися, а ви тепер хочете танці заводити. Наші люди тут танцювати ніколи не будуть. Нам було б неприємно, коли б евангелисти танцювали в нашій православній церкві, а їм також це неприємно..." Голова району подивився на мене, знизав плечима і сів. На тому й скінчилося.

Максим ходив далі по хаті, покурюючи сигарку. А голова сельради продовжував:

— І, як бачите, освідомлюючої роботи в нас треба ще дуже багато. Хоча в нас церква і закрита, але люди йдуть до сусіднього села, де ще є старенький піп. Інші ходять до штундистів, які збираються і моляться по хатах...

— Нічого, нічого, голово, збирайте назавтра збори. Я відразу побачу положення, бо на тому я вже битий... Хотів би тільки знати, яке ваше особисте ставлення до релігії?

Голова зніяковів, бо такого питання не сподівався.

— Я, знаєте, отак собі. Сам православний, але не ходжу до церкви, бо вона й закрита.

— Ну, але як там, отам? — сказав Максим і показав на груди.

— Щодо мого внутрішнього наставлення, то поволі освідомлююся, але того, що накопичувалося там на протязі багатьох літ, не можна так легко позбутися.

— Розумію вас, голово, — з якимсь співчуттям у голосі сказав Максим, — але ми ж живемо в зовсім другій дійсності, приходимо до свідомости на підставі наукових доказів,

згідно логічності здорового розуму, і приходимо до висновку, що кожна релігія це не тільки опіюм для народу, але це засіб капіталізму для експлоатації трудящих. А все ж таки, скажіть, ікони у вас удома ще є?

— Є, — сказав голова якимсь тремтячим і соромливим тоном, ніби зловлений на якомусь злочині. — Є, але це тільки для форми... Жінка, діти, ну і люди, якось не випадає отак відразу показувати себе. Все приходить поволі...

— Я так і думав. Отже, який піп, така й парафія... Ну, але то нічого. Від Великодня 1941-го року починаємо в вашому селі освідомлюючу працю. Розумієте, від завтра.

Молитовний дім стояв у центрі села над самою дорогою. За домом тягнувся густий вишневий сад, а далі за садом чорна рілля колгоспного поля. Земля парувала приємним запахом весни й життя, а над нею пливла довга жайворонкова пісня. Горбки піль були вже засіяні, рівно заскороджені, покривалися першими паростами вівса, але в долині ще чорніли великі плями, сліди недавнього снігу. Цього року була пізня весна, а ранній Великдень.

Максим, разом з головою сельради прийшли на збори, але там ще нікого не було. Відчинили молитовного дома, сіли на лавку й чекали. Почали сходитися люди. Прийшов старий дідусь, якось боязко оглянувся навколо і сів біля самого порога. Максим поклав течку на стіл і розтібнув коміра сорочки.

— Приходьте ближче, дєдушка, ближче. — казав до старого. — Тут краще будете чути.

Але старий навіть не обізвався, а ще далі посунувся назад під саму стіну. Прийшло дві старших жінки. Потім гурт молоді, а за ними

босі й розхристані діти. Молитовний дім почав наповнятися, а Максим сидів уже на підвищенні за столом і задоволено посміхався.

— Сама темнота, бачу, — сказав тихо до голови. — І от, у такій темряві найкраще плекається релігія. У мутній воді найкраще ловиться риба.

— Може, — відповів голова, не відриваючи очей від газети. — Думаю, що пора розпочинати. Більше напевно не прийде ніхто. Добре й так, а то я й стільки не сподівався.

— Ну, то розпочинайте, — сказав Максим, увесь час мнучи в руках списані сторінки паперу.

Голова став край столу, подивився на громаду і якимсь непевним голосом сказав:

— Оце, дорогі односельчани, приїхав з району товариш Максим Іванович Малкуш і буде мати сьогодні доповідь. Віддаю йому ввесь час, а вас прошу вислухати уважно, а після доповіді ставити питання. Прошу, товариш Малкуш!

Максим устав за столом, згасив недокурка і випростався на ввесь свій зріст. Він був високий, але тепер, здавалося, ще вищий. Поправив пояса, відкашельнувся і посунув перед собою столика трохи наперед. У залі було тихо, ніби там сиділи не живі люди, а трупи. Максим ще раз кашельнув, а голос його загубився в юрбі.

— Товариші! Сьогодні так званий попівський Великдень і я приїхав до вас з району, щоб поговорити от нащот релігії. Хочу на підставі наукових даних доказати, звідки до нас прийшла релігія, скільки на світі є тих релігій і яка мета кожної релігії. Отже, прошу вислухати мою доповідь уважно, а після доповіді кожний з вас має нагоду забрати слово. Отже, релігія...

Максим говорив пів години, потім напився води, що стояла перед ним у чашці і говорив ще. Читав з книжок, які лежали на столі, широко махав руками, виходив з-за столу, доказував, злостився. А люди слухали. Було так тихо, ніби у залі тільки один Максим, а більше нема нікого. Голова нервово ворушився на стільці, чекаючи кінця доповіді. На його здивування він бачив, що від початку доповіді аж дотепер ніхто не вийшов за двері. З того він робив висновок, що доповідь, мабуть, цікава. Максим також був задоволений бачити, що ніразу ніхто не кашельнув, ніхто не вийшов. Значить, перша частина досягнута. Тепер треба тільки вміло розв'язати людям язики, дати їм нагоду забрати голос, висловитися про те, що вони думають. Це саме головне, казали йому в школі. При дискусії відкривається душа людини, видно те, чим вона живе. І Максим, кінчивши доповідь, склав папір удвоє, кинув його на стіл так недбало, ніби все вже з нього вичерпане, сів на крісло і витер рукою чоло. Але зараз таки знову зірвався на ноги і щоб не дати людям віддиху, сказав:

— А тепер, товариші, хвилина дискусії. Хто з вас бажає забрати слово, хто? Ну, підносіть вашу руку або вийдіть сюди наперед. Ну, хто? Га?... Нема нікого? Жаль... Тож кожний може сказати своє слово. Того ми сюди й зібралися, щоб обмінятися думками. У нас свобода думки і слова. За панської Польщі ви не мали голосу, мовчали, але тепер не потребуєте когось боятися. Можете говорити все, що думаєте, що вас болить чи тривожить.

Але на залі була така сама тиша, як і перед тим. Ніхто не ворухнувся, ніхто не кашельнув, ніхто не виходив. Усі сиділи мавчки й чекали, коли голова скаже, що збори закінчилися. А Максим нервово стукав пальцями по шкіряній течці і знову:

— Ну, товариші, ви ж чули доповідь, і хто з вас може щось сказати? Може яке питання, може якісь проблеми маєте в селі, не конче в справі релігії. Товариші!... То що, ніхто нічого не має?... Кажіть!...

На залі знову була тиша. Люди сиділи похмурі, мовчазні, впереді мужчини, а з-заді — жінки. Максим собі сів і почав курити. Голова нахилився до нього.

— Чи закривати збори?

Максим нічого не сказав, а тільки байдуже махнув рукою. Голова звівся на ноги і побачив, що біля порога піднеслася чиясь рука.

— Там, товаришу, хтось просить слова,— сказав він до Максима.

Доповідач відразу прояснів, кинув сигарку і поспішно підійшов на край столу.

— Старік, пожалоста, сюди, сюди. Ви хочете щось сказати? Ось вам тут місце, пожалоста. Прошу до столу. Ближче...

Десятки голів обернулися до порога, де на самій задній лавці сидів старенький дідусь Трифон Зарічний. Усі люди знали, що він найбідніший у селі, вартує млина, неписьмений. Але що йому тепер прийшло до голови, що це він хоче сказати, всі цікаві були знати. Щоб хоча, борони Боже, не сказав чогось непотрібного, щоб не зробив для села якоїсь біди.

А дідусь тепер устав, пропихався між людьми наперед і важко дихав. Максим підійшов на самий край підвищення і подав старому руку.

— Сюди, сюди, дідусю, пожалоста, до столу...

Старенький Трифон обернувся до людей, витер рукавом очі, хотів щось сказати, але

не міг знайти потрібних слів. Видно, що все те забув, що вплянував собі біля порога. Але ось він зібрав усі свої сили, мов стародавній пророк високо підніс свою сиву голову і на ввесь голос крикнув тричі:

— Христос воскрес! Христос воскрес! Христос воскрес!

— Воістино воскрес! Воістино воскрес! Воістино воскрес! — рвонулась могутня відповідь селян.

Загула і нараз обірвалася, ніби завмерла між тією великою юрбою. Біля порога хтось голосно зідхнув, знову чийсь голос щось сказав, але Максим нічого не розібрав, бо люди, ніби на якийсь наказ зірвалися з лавок і кинулися до виходу.

Максим розгубився, пустився до старого Трифона, але він давно зійшов з підвищення, змішався з людьми і разом з усіма пропихався до дверей. Голова пробував казати якісь оголошення, якісь нові розпорядження, але його ніхто не слухав.

За кілька хвилин молитовний дім був порожній. Залишився тільки голова і доповідач. Голова розвів руками й безрадно сказав:

— Отаке, як бачите... Освідомлюючої праці тут треба ще багато, дуже багато...

Але Максим не обізвався. Він поскладав свої папери, закрив течку, попробував, чи добре зачинена і пустився до порога.

Прийшли до сельради. Максим напився води, сів на ослоні і втомлено простягнув на крісло ноги.

— Я зараз вертаюся до району, голово.

— Та й чого? Після однієї доповіді хочете, щоб усе перемінилося, га?

— Ні, не хочу, але бачу, що грунт тут для мене твердий... Дасте мені підводу...

Дорогою біля сельради проходило кількох хлопців. Голова відхилив вікно і гукнув:

— Василю, ходи-но сюди на хвилину!

Незабаром високий, кремезний хлопець увійшов до сельради, здійняв кашкета, став біля порога і:

— Христос воскрес!

— Воістино вос....! — недокінчив голова, згадавши, що на ослоні лежить Максим.

Обличчя його зашарілося. І, щоб затерти свою необережну відповідь, він почав підмітати на долівці недокурки, приказуючи:

— Понасходяться, накурять, накидають сміття, а ти після них спрятуй...

Василь бачив збентеження голови і поспішив йому на поміч.

— Ви мене чогось кликали, товаришу голово?

— Отак, я й забувся... Треба, Василю, щоб ти запріг коні й відвіз оце товариша до району.

— Добре. Зараз буду тут.

Василь зачинив за собою двері, пішов, а Максим зірвався з ослона.

— Знаєш що, голово, не треба коней. Піду піхотою. Може їхатиме шляхом яка машина, то під'їду... Не треба...

Байдуже подав голові руку і вийшов за ворота. Звернув біля вітряка наліво і пішов стежкою на шлях. Побачив навпроти себе дві невеликих дівчинки, що збирали на горбку перші весняні квіти і приспішив ходу. А дівчата збігли на стежку і поставали з квітками в руках. Коли Максим зрівнявся з ними, вони в один голос до нього:

— Христос воскрес!

— Воістино воскрес! — автоматично відказав Максим і розглянувся навколо, чи хтось не чув того, що він сказав. Але ніде нікого

не було видно, тільки дівчата стояли, тримаючи квітки і самі були подібні до квіток. Максим засоромився сам себе і почав бігти стежкою. Втікав так, ніби його щось переслідувало і доганяло. Втікав і мав таке неприємне враження, що від того, від чого він оце втікає, не можна втекти. Що воно ось-ось дожене його, звалить на землю і він ніколи вже не встане...

Вибіг на гору, де учора зліз з машини і сів над дорогою. Вдолині за ним лежало село, блищала річка, а в його ушах бренів невідступний голос:

— Христос воскрес!

Максим поправив капелюха і аж тепер відчув, що чоло його спітніле, ніби від тяжкої праці. Звівся на ноги й пустився йти навпроти легенького вітру, наставивши вперед розхрістані груди. З-за лісу навпроти нього вийшов якийсь незнайомий чоловік. Щоб не дати йому першому заговорити, Максим ще здалека спитався:

— Ви не знаєте, товаришу, чи вже машина поїхала з млина до району?

— Вона сьогодні не йде, бо сьогодні ж свято. Великдень... Хіба ж ви не знаєте? Млин не працює.

Незнайомий зміряв здивованим поглядом Максима і, не сказавши більш ні слова, пішов стежкою до села. Максим знову залишився сам. Він вийшов на шлях, оглянувся ще раз на село в долині, а потім скинув капелюха, притиснув течку лівою рукою і пішов шляхом. В сірому тумані видніли тополі районового міста. Максим ішов і бачив, що перед ним лежить ще дуже важка і далека дорога.

ОСІНЬ

Він ішов крученою стежкою поміж кущами, а липи кидали йому під ноги перші пожовклі листки. Починалася осінь. Небо з кожним днем було ясніше і якесь глибше й більш прозоре. Воно простягнулося над великим міським парком і сипало на землю мільйонами іскор.

Роман пройшов біля озера, на якому плили два лебеді, а за квітником повернув наліво і присів на старій знайомій лавці. Тут він мав чекати. Його годинник показував десять хвилин по п'ятій, а Марійка дзвонила і казала, що вийде допіро біля шостої, бо праця в лікарні її ніяк не пускає раніше. Отже, Роман мав ще досить часу. Він сів на лавці, оперся плечима вигідно на поруччя й байдуже дивився на високу липу, що росла перед ним. Дмухнув вітерець, зірвав з липи листка і кинув його біля самих Романових ніг. Роман віддався думкам і полинув у недавне минуле. І згадався йому отакий самий осінній день в Австрії. Так само тоді світило сонце, жовтіло на деревах листя, а сухий вітер замітав шляхи. Роман, разом з багатьма іншими полоненими, щодня ходив за свій табір копати каміння під горою. Всі вони були голодні, обдерті й докраю виснажені. А праця була важка, сторожа жорстока й немилосердна. Чима-

ло його друзів уже впали, інші чекали такого самого кінця і всі вони свідомо знали, що ніколи для них не буде виходу з цього страшного місця. Знав це також Роман і його приятель Юрко. А тому вони змовилися і вирішили втікати. Що буде, то й буде. Всеодно вмирати треба тільки один раз, а може ось буде щастя і Бог допоможе втекти. І такого осіннього підвечора вони здійснили свій сміливий задум.

Коли довга валка полонених поверталася до табору, а дорога йшла поміж густими кущами, Роман з Юрком відірвалися від валки і щосили кинулися бігти в гущавник. Кількох вартових пустилися за ними навздогін. Застрочив ручний кулемет, але втікачі були вже далеко в густому лісі. Вони бігли й бігли, навіть не оглядаючись. Густий чагарник ранив їхні обличчя і руки, але вони ні на що не звертали уваги, а бігли все далі й далі, ламаючи перед собою всі перешкоди.

Добігли до якоїсь широкої ріки і пустилися вплав. Вода була холодна і прудка. Тягнула їх у свою глибоку прірву і обливала студінню. Але вони щасливо перепливли ріку й опинилися на другому березі. Викрутили мокру одежу і бігли далі. Бажали втікти від смерти і бажали загрітися.

Затрималися далеко на якійсь лісовій поляні, на якій стояв стіжок сіна. Роман з Юрком присіли під сіном, а все їхне тіло тряслося від холоду. Сонце вже зайшло і над поляною стелився туман. Вечірня темрява виходила з лісу і залягала навколо, а десь далеко кричав самотній птах. Утікачі поробили в стіжку нори і з головою позалазили в сіно. Вони знали, що вночі погоні за ними не буде, а на ранок вони будуть сухі і зможуть шукати дальшого шляху до волі.

Роман лежав у сіні і пильно прислуховувався до найменшого шороху. Але в лісі було тихо-тихо. Отака сама осінь, як сьогодні, така сама тиша, таке саме прозоре й глибоке небо. Але не таке саме було тоді Романове положення. Тоді він був голодний, виснажений, мокра одежа висихала і тілом проходила якась дрож. А тепер осінь інша, друга. Вона інша в природі, інша в його душі. На деревах жовтіє листя, на квітниках в'януть квіти, але в Романовій душі тепер цвіте буйна весна. Там цвітуть рожі, співають солов'ї, кують зозулі. І йому здається, що все до нього сміється, все з ним вітається, що ніде нема осені, а скрізь весна і весна. Він надміру щасливий і задоволений. А все так добре склалося, все сталося так, як він бажав. Ще недавно він не міг мріяти про те щастя, а тепер він уже має його в своїх руках, глибоко відчуває його в своєму серці. Марійка ще недавно була якась далека йому, недоступна, а тепер вона вже його наречена. Після Різдва відбудеться їхній шлюб і вони обоє мають замір переїхати до Каліфорнії. Яке щастя!

Десь далеко за парком затрубив поїзд і Роман збудився зо своїх думок. Устав і пройшов біля озера, прямуючи на дорогу. Навпроти йшла Марійка і він скоро побіг їй на зустріч.

— Романе, Романе, — гукала здалека Марійка, махаючи газетою, — маю для тебе гарну новину. Тебе розшукує твій товариш Юрко, про якого ти мені оповідав. Ось, дивися тут на останній сторінці, де я зазначила олівцем. Читай, читай... Це він, правда?

Роман узяв газету і пробіг очима по тому місці, яке було обведене червоним олівцем. Тримав якийсь час газету в руках, а потім тихо сказав:

— І знову таки шукає... — і віддав газету Марійці.

— Що таке, Романе? Ти незадоволений тією новинкою? Скажи... Я ж не знала, що ти не будеш тим тішитися. Була б тобі навіть не казала. Але це ж Юрко, про якого ти мені оповідав. Пригадуєш, ви ж разом утікали з табору полонених в Австрії, а тепер він тебе шукає.

— Марійко, не стіймо тут на стежці, а ходімо отам на лавку і я тобі розкажу. Бач, я не гніваюся на тебе за те, що принесла газету, але справа тут друга.

— Яка ж справа? Скажи мені...

— Скажу, скажу, але ходімо звідси. Ходімо на нашу лавку. Там сьогодні так гарно. Липа, яка, пригадуєш, недавно цвіла, тепер пожовкла. Ходімо...

Сіли обоє на лавці і Роман відразу почав, бо побачив, що Марійка якась зажурена:

— Я хочу тобі сказати, Марійко, що це той самий Юрко, з яким ми втікали з неволі. Він мене давно шукає, але я тобі про ще не казав, бо то дрібниця. Бач, він шукає, бо хоче помочі, а я ж не багатий. Працюю отак сам, праця не певна і я ж не можу розкидатися грішми. Вони там в Европі думають, що ми тут у Канаді чи Америці збираємо гроші на вулиці, але це ж не так. Зрештою, ти сама знаєш, як то тяжко іноді треба працювати на того зеленого доляра. А тому я й не відзиваюся на його розшуки, бо наперед знаю, чому він мене шукає.

— Якщо так, то це не добре, Романе. Я знаю, що тут гроші бувають тяжко запрацьовані, але все ж таки всі ми їх для себе маємо. І тобі треба написати йому. А може він не помочі потребує, а отак просто хоче довідатися про тебе, можливо тужить на чужині, можливо хоче переїхати сюди. Треба написати, Романе.

— Ні, Марійко, я знаю, чому він шукає мене. Він сюди приїхати не може, бо він перебуває в санаторії для туберкульозних. Він просто хоче, щоб я йому поміг матеріяльно.

— Романе, то тим більше ти повинен написати. Це ж твій приятель. А якщо ти не маєш грошей, то я тобі дам. Може він потребує якихось ліків, я можу дешевше дістати в лікарні там, де працюю.

— Ні, Марійко, ми не можемо отак розкидатися грішми. Чи то твої гроші, чи мої, то це одне тепер. Пошлеш раз, а потім ще треба буде послати, бо він думатиме, що ми мільйонери. І щоб то він виздоровів від того, що ми пошлемо, а то ми і йому нічого не поможемо і собі вірвемо. А нам треба дивитися добре на наші видатки. Треба бути ощадними, якщо ми хочемо чогось доробитися. Отже, Марійко, нехай собі шукає. Ми виїдемо по весіллі до Каліфорнії і затруться наші сліди. Йому всеодно звідтам уже не вийти, а нам треба жити. Тепер тільки перед нами й відкривається життя...

— Ні, Романе, ні. Життя тільки для себе не є життям. А того, що ти сказав, більше не кажи. Так не можна. Гріх. Значить, людина хвора, нехай так і лежить і чекає своєї смерті, а ми будемо жити, веселитися, тішитися, бо ніби ми кращі в Бога. Ні, Романе, я так не думаю. Від тоді, як я працюю в лікарні, я навчилася іншого життя. Щоб ти побачив, скільки на світі нещасних людей, скільки хворих. І їх найскоріш видно там, де я працюю. Люди лежать там довгими роками і часом чиїсь відвідини, прислана квітка, чи лист є для них найбільшим скарбом. А ти не хочеш такої приємности зробити своєму другові. Не

можна так, Романе. Ти повинен до нього написати, а якщо ти не напишеш, то я напишу. Подумай, скільки років ти живеш тут, працюєш, ходиш собі туди, де бажаєш, сам собою розпоряджаєшся, ти здоровий і сильний. А твій товариш усі ті роки лежить у санаторії. Лежить хворий. Ти розумієш, що це значить? Це гірше, ніж у в'язниці. Того я раніше не розуміла, Романе, але тепер розумію і разом з такими нещасними переживаю їхню недолю.

— Ну, то досить уже, Марійко. Якось воно буде. Не говорімо більше про це. Ми ж маємо про що говорити. Перед нами так багато того, до чого ми повинні бути готові. Я тільки журюся, справді, де то ми візьмемо грошей, щоб усього накупити. Ти знаєш, я купив цього тижня нового телевізора, поправив авто і за останній місяць я навіть одного цента не поклав до банку. Але якось воно буде, не пропадемо. Ходімо, підемо трохи біля квітників. Хороший сьогодні день. Осінь у Канаді буває краща навіть, як в Україні.

Марійка з Романом встали й пішли попід кущами до квітників. Там сторож загрібав граблями сухе листя і підсипав землею молоді деревця, що росли над стежкою рядком, ніби солдати. Сонце ховалося за дерева.

— Марійко, ти якась сьогодні така невесела, ніби сердита на мене. Може за те, що я сказав про Юрка? Га? Нічого, не гнівайся, я напишу до нього, як тільки-но матиму час.

— Нічого, Романе, нічого. То я так собі. Сьогодні я знову бачила в лікарні таку страшну картину, таку страшну. Привезли побитих у катастрофі. Батько, малі діти... І так і стоять вони передо мною. Які ми щасливі, що ми здорові. А на світі стільки горя...

— Ти знаєш, Марійко, після весілля я навмисне хочу виїхати до Каліфорнії, щоб

забрати тебе від твоєї теперішньої праці. То непотрібна праця в отій лікарні. Завжди хворі, хворі і вмираючі. І на все те треба дивитися, хвилюватися і переживати.

— А я, Романе, люблю таку працю. Часом мені тяжко, але потім відчуваю задоволення, бо все ж таки це праця чесна, праця для добра людей. А зробити людям добро, полекшити чиїсь болі, втерти чиїсь сльози, посидіти біля самотнього хворого тоді, коли він нікого близького немає, це не тільки праця, але й служба Богові і людям. Ти не розумієш того, Романе, але я розумію. Хотіла б я, щоб і ти це зрозумів, і пережив, і відчув.

— Марійко, ти іноді якась така дивна, смішна. І тобі дуже пасувало б бути монашкою або євангелисткою. Може це й добре, що в тебе такий характер. Жінки завжди більш м'які за чоловіків, більш сентиментальні. Але це нічого не шкодить. Головне, щоб ми любилися й шанували одне одного. І все буде гаразд. Правда?

— Правда, Романе, — відповіла Марійка і всміхнулася.

**
*

Осінь давно поскидала з дерев листя, помочила його холодним дощем і порозстеляла по землі. Небо сховало свою блакить, затягнулося сивими хмарами і простягнулося далеко за обрієм. Дні були холодні й непривітні. Вітер тряс віттям дерев і навівав якусь глибоку тугу і смуток.

Роман поставив високого коміра свого плаща і йшов безлюдною стежкою парку до знайомої своєї лавки під липами. На душі його було так сумно й холодно, як і в осінній природі. Там також зів'яли квіти й осипалися листочки надії. Праворуч стежки блищало озеро, а на поверхні його пливало почорніле

листя з лип і якесь коріння з трави. Лебедів уже не було. Вода морщилася від холодного вітру й тулилася до берегів.

Ось і стара знайома лавка між липами. На ній лежало кілька сухих листків, які казали, що тут давно ніхто не сидів. Навколо було самотньо і тихо. Липи злегка шуміли і ніби розмовляли з собою нікому невідомою мовою природи. Роман присів на лавці, заложив ногу на ногу й оперся на поруччя. Знову впірнув думками в недавнє минуле, яке промайнуло перед ним страшною картиною. Подивився на годинника і за десять хвилин була та година, коли Марійка мала вийти до нього знову. Серце його тремтіло й відчувало якусь тривогу й небезпеку. Отаку саму тривогу, яку він переживав тоді, як утікав з табору полонених. Після останньої зустрічі з Марійкою і після їхньої розмови, між ними упала якась тінь, ніби якась темна сила перегороджувала їм до себе дорогу. Вони зустрічалися кілька разів у місті, але Роман бачив, що Марійка була якась інакша, якась засмучена й заклопотана. Сьогодні вона дзвонила, що хоче зустрітися з ним на знайомій лавці в парку, а Романове серце аж задрижало від несподіванки і схвильовання. Тому він і прийшов сюди. Сів на лавці, оперся плечима на її поруччя і думає тут свою думу. А Марійки ще немає. Романові нетерпиться і він устає й ходить вільною ходою під чорними кущами. З озера тягне холодом і вогкістю.

Але ось вона. Марійка. Вийшла з великої паркової брами і скорою ходою спішила в напрямку озера. Роман, як завжди, поспішив їй на зустріч і був знову щасливий і задоволений. А вона така сама, як і завжди, — весела і щаслива. Подала йому руку і всміхнулася.

Вони минули знайому лавку, пішли без-

людною стежкою в напрямку огорожі, а Марійка, важко зідхнувши, сказала:

— І все між нами, Романе, нехай буде скінчене. Це буде краще для тебе і для мене. Наші характері і наше думання — велика протилежність, і для цього з нас було б найбільш нещасливе подружжя. Я знаю, що ти будеш в житті багатий, бо це твоя мета, але я не хочу бути багатою, але хочу бути щасливою. А багатство ніколи не приносить правдивого щастя. Багатство родить невдоволення, заздрість, воно робить людей безсердечними, неспівчутливими. І тому найкраще нам кожному піти своєю дорогою, поки ще не пізно. Потім буде занадто пізно і ми будемо одне одному тягарем і перешкодою на все життя.

— Марійко! — захвилювався Роман.— Так не кажи. Ти погубиш мене. Марійко... Я ж так багато витратився, ми ж заручені і про те всі знають. Що ж буде? Марійко, я... я...

— Романе, — знову Марійка, — так буде краще. Побачиш... Зо мною ти будеш нещасливий, бо ти не зрозумієш мене, а я тебе не зрозумію. А тепер ще не пізно.

— Але ні, ні, Марійко. Я знаю від чого це зайшло. Це через Юрка. Але я ще сьогодні напишу до нього і пошлю летунською поштою. Я пошлю йому поміч, якщо він потребує. Послухай мене, Марійко...

Марійка подивилася на Романа, а в очах її було стільки туги, як у всьому цьому парку осінньою порою. Вона похитала головою і пробувала всміхнутися, але її усмішка скоріш була подібна до плачу безрадної дитини.

— Ні, Романе, ти вже Юркові не поможеш, бо твоєї помочі він уже не потребує. Я учора отримала листа з санаторії, що твій друг Юрко умер. Розумієш, умер опущений, забутий,

умер між чужими людьми, на холодній далекій чужині. При його смерті не було ні рідного батька, ні матері, ні брата, ні сестри. А ти здоровий, сильний і багатий не бажав потішити свого друга навіть листом, добрими приятельськими словами. Це не тільки гріх, а це великий злочин. Юрко тебе довго шукав, але ти не дав про себе знати. Ти кілька разів міняв своє помешкання, ховався від друзів, які показували тобі розшуки твого друга, вбивався за роботою, купляв непотрібні телевізори, нове авто, а друг твій гинув в санаторії без твоєї помочі. А поміч йому була дуже потрібна. Мені звідтам написали, що його можна було врятувати, але санаторія не мала подостатком потрібних ліків. А ти міг би послати, а коли не міг, треба було мені сказати. Але ти боявся, щоб не збідніти, щоб не видати зайвого гроша. А це був би не зайвий гріш. Це була б поміч ближньому. Це добрий вчинок. І за це я тебе, Романе, не можу більше любити, через те ти мені чужий і далекий і відтепер наші дороги розходяться. Якщо в тебе не знайшлося одробинки милосердя і співчуття до свого друга, з яким тебе в'язало багато-чого, то звідки в тебе знайдеться потім співчуття до дружини? Тому...

— Марійко, — пробував боронитися Роман, але дівчина подивилася на годинника і додала з поспіхом.

— Вибач, Романе, я мушу йти, бо за пів години треба стати до праці. До побачення...

І пішла стежкою в напрямку брами.

Роман стояв і дивився їй услід, але вона навіть не оглянулася.

Він пройшов біля озера, хотів уже минути стару знайому лавку, але відчув, що якесь безсилля оволоділо ним, чув, що йому треба хоч хвилинку сісти, зібрати докупи свої по-

розкидані думки і відпочити. І присів на лавці. Подивився кругом себе, але в парку нікого не було. Був тільки він, почорнілі сумні дерева і непривітний холодний вітер. Скрізь була глибока осінь і така сама осінь була на Романовому серці.

СИРОТИ

Наше авто раптом зловісно загарчало, похитнулося на правий бік і малощо не в'їхало на кущ якоїсь бузини, що ріс над самою дорогою. Денис з усієї сили наліг на керівницю і спинив авто. Ми вийшли на дорогу і побачили, що повітря з переднього колеса вийшло, а від раптової затримки авта густа пилюга сивими клубками котилася на скошене поле. Денис стукнув ногою зігнуте колесо і стурбовано похитав головою.

— Отут, хлопці, будемо спочивати, — сказав він голосом відчаю й безнадійности. — Запасового колеса я не маю, а до міста далеко.

Ми переглянулися і мовчали.

— А що ж буде? — обізвався першим Кіндрат, — тоді ми не встигнемо на визначену годину до міста. Треба тоді подзвонити, щоб зачекали з богослуженням.

— А звідки подзвоните? — знову промовив Денис, дивлячись на нас винувато, ніби то через нього сталася така пригода. — Тут немає близько жодної хати, немає жодного житлового місця, а до міста ще добрих кільканадцять миль. Але ми вийдемо з положення. Ви залишайтеся тут біля авта, а я піду через луг на головний шлях, з кимсь під'їду до міста і привезу поміч. На вечір ми встигнемо.

Денис побіг лугом, а нас трьох залишилися чекати. Передосінній день був погідний і теплий. На придорожніх кущах починали жовтіти листки, виблискуючи до сонця. Ми розстелили за кущем рядно, посідали і перекидалися словами. Кіндрат приліг під самим кущем, вийняв свою записну книжечку і почав шукати по кишенях олівця. Потім подивився навколо, ніби шукаючи очима за чимсь, сказав:

— Маємо час, і якщо бажаєте, розповім вам одну подію, яка сталася тридцять п'ять років отут на цих преріях.

— Просимо, просимо, розкажіть, — говорили ми, знаючи, що Кіндрат знає багато-чого цікавого з життя перших наших поселенців у Канаді.

Кіндрат ліг на рядні горілиць, підсунув під голову сухої трави, примостився, а окуляри поклав біля себе. Зідхнув глибоко і почав:

— Було це давно-давно, тридцять п'ять років тому, але цієї зворушливої картини я дотепер не забув. Вона встає перед моїми очима завжди, коли я буваю в місті Свані, а також тоді, коли бачу, як іноді брати наші не люблятся і сваряться між собою за якусь дрібничку.

— Перші поселенці приїздили до Канади і скрізь поселювалися по тих просторих степах. Усі ці степи були зарослі густими хащами, в яких кублилися дикі качки і повзли різні гадюки. Але ось прийшла сюди наша людина, прийшли сюди наші селяни і взялися за працю. Корчували непроходимі хащі, будували землянки, копали криниці, сіяли пшеницю і так починали загосподарюватися. Життя спочатку було таке тяжке, що його важко описати і змалювати. Звідси люди ходили піхотою до Свану, купували там муку, сіль, складалися на одну підводу, запряжену волами, і

везли те все на свою колонію. А потім прийшли люті морози, степи позамітало снігом, ніде не було доріг, люди не мали що їсти... То були страшні часи, і коли їх пригадаю, холоне мені в жилах кров і мороз проходить по всьому тілі...

— Недалеко Свану, на чистому полі поселилася одна емігрантська родина. Батько, мати і четверо маленьких дітей. Батько розкорчував трохи лісу, засіяв перший клапоть обробленого поля, а потім збудував невелику хатину з двома маленькими кривими вікнами. Прийшла зима з страшними завіями і лютими морозами. Батько настягав пеньків, нарубав дров і поскладав кругом хати. І однієї страшної і трагічної для себе ночі, батько ввечері накидав до печі пеньків і всі полягали спати: батьки на високому дерев'яному ліжку, а діти — на долівці. Вночі пеньки розжарілися, хата наповнилася чадом і батьки, вчадівши, повмирали, але діти залишилися живими. Четверо малих дітей.

— Третього дня наше місто справляло великий похорон, якого я ще ніколи не бачив. А після похорону постало питання: що буде з дітьми, з отими маленькими сиротами, що залишилися. Місто наше було невелике, люди бідні, жодного притулку або якогось сиротинця тоді ще не було. Отже, примістили сиріт у школі, по черзі люди носили їм їсти, пильнували, а потім дали про це знати аж до Оттави. За кілька днів приїхали якісь люди з червоними хрестами на лівому рукаві, забрали дітей, посадили до поїзду і десь повезли. І місто наше ніби зідхнуло, що воно звільнилося від зайвого тягару. Але сумління в людей не було від того спокійне. Воно докоряло нашим людям, що ми не могли самі заопікуватися сиротами, а віддали їх напроізволяще. І ось зібралися збори міста. Довго обговорювали справу сиріт, думали вирішували. Одні казали, що сиротам буде там добре, бо вони матимуть у сиротинці найкращий догляд, інші знову казали, що це діти нашого піонера, сироти наших людей і ми повинні самі ними заопікуватися. І накінець знайшлося в місті чотири добрі родині, які погодилися прийняти до себе по одній сироті, не тільки прийняти, щоб їх виховати, але й адоптувати.

— Пам'ятаю, що було тоді хороше і тепле літо. Люди обсіялися, покосили сіна, покорчували кущі і тепер не мали багато праці. Була саме неділя. Усе місто наше знало, що сьогодні, в третій годині по полудні приїжджають до нас назад наші сироти. Знало і належно до цього приготовилося. Здається, що й вулиці хтось позамітав, а біля школи хтось повісив прапора, який ніби чайка махав крильми і розпливався в промінях сонця. Я прийшов на станцію далеко до приходу поїзду, але там було вже повно людей, які заповнили простору почекальню, стояли великою юрбою на хідниках і розташувалися здовж колії. Але поїзду ще не було, мав прийти за якої півгодини. Я стояв на горбку під новим будинком і дивився на людей, які не переставали йти з міста до станції. Прибуло кількох поліцаїв, звільняли від натовпу дорогу і тримали порядок. І такого натовпу, такої маси народу я ще ніколи не бачив на нашій станції. Рішуче вийшло все місто, вчителі повиводили школярів, посадник міста одітий по-святковому, врочисто. Настрій якийсь піднесений, святочний і глибокий. Я не бачив ні однієї байдужої посмішки, не чув ні одного зайвого слова. Всі присутні терпеливо стояли, ніби то мав приїхати якийсь найбільший володар світу, якась

найвизначніша особа. А це мали приїхати наші сироти. Бідних чотири маленьких сирітки...

— Зо своєї кімнати вийшов начальник станції. Поліція зробила йому дорогу і він пройшов наперед. Біля нього стоять чотири родині, — нові батьки приїжджих сиріт. Усі схвильовані і мовчазні. Стоять і терпеливо чекають. Зближається третя година. Десь далеко засвистів поїзд і над деревами піднеслася смуга чорного диму. Юрба захвилювалася і підступила ближче станції. Поволі з-за мосту висунувся поїзд, важко заскрипів гамульцями, затарахкотів тяжкими колісьми, здригнувся востанне і став. Юрба завмерла і очі всіх скерувалися до пасажирського вагону, який був тільки один між товаровими. Відчинилися двері, а в них появився кондуктор, тримаючи на руках найменшого хлопчика. Кондуктор, видно, був збентежений, побачивши таку велику святочну юрбу. Він зійшов зо сходів і поставив хлопчика біля себе. За кондуктором вийшло ще троє дітей, а з самого заду — якась пані, вбрана у військову уніформу Армії Спасіння. Сироти були гарно одіти, але якісь сумні і зніяковілі. Можливо, що вони пізнали своє місто, можливо пізнали своїх колишніх сусідів, можливо побачили дітей, з якими недавно ходили до школи. Але в тій великій святочній юрбі вони не бачили своїх батьків. Тому стояли біля відчиненого вагону і тривожно розглядалися навколо, не знаючи, чого тут так багато народу, і чого їх увесь час возять оті чужі люди.

— Прибрані батьки підійшли до сиріт. Вони наперед знали, котре з них кому належить, а тому кожне взяло свою сироту за руку. І тут стало те, чого я ніколи-ніколи не забуду. Ця жива картина так записалася в мою пам'ять, що нічого її звідтам не зітре. Сироти подивилися на чужих людей, які тримали їх руки і аж тепер усією дитячою свідомістю зрозуміли своє трагічне сирітське положення. Вони побачили, що їх хочуть розлучити і розібрати кожного окремо. І раптом сироти кинулися до найстаршого свого брата з великим плачем. Одне схопило його за руку, одне трималося за полу, а найменше вхопилося за ногу. А він, найстарший хлопчик, років, мабуть, десять, обійняв їх своїми руками, пригорнув до себе і боязко дивився на людей. По його обличчі спливали рясні сльози... Я подивився на стоячих людей і побачив, що не було ні однієї людини, яка б не плакала. Плакали всі, сироти і всі присутні на станції люди. Це була трагічна і незабутня картина. І ніхто не смів підійти до дітей, щоб їх розлучити. Здавалося, що вони будуть боронитися руками й ногами і не дадуться, щоб їх розлучили.

— Потім посадник міста підійшов до сиріт, він узяв найстаршого хлопця за руку і сказав йому, щоб він не плакав. Сказав, що їх нікуди не будуть розбирати, але вони житимуть у школі разом. Дітей посадили до авта і повезли до міста, а люди почали розходитися. Потім у місті заклався спеціяльний фонд для тих сиріт, найняли їм доглядачів і вони жили разом. Але прибрані батьки часто навідувалися до них, знайомилися з дітьми, а потім запрошували їх до себе, нагороджували їх забавками, а коли діти привикли до своїх прибраних батьків, тоді пішли до них назавжди.

— Так, — глибоко зідхнув Кіндрат і поклав руку на чоло, — я тіє картини ніколи не забуду. Кожного разу, коли тепер буваю в цій околиці, вона знову і знову стає перед моїми очима. А особливо стає тоді, коли я бачу між віруючими якісь незгоди, тертя і непорозуміння. А ми ж усі брати і сестри перед

Богом. І коли б нам більше отакої любови, як була в тих дітей-сиріт, коли б нам більше прив'язанности один до одного, які ми були б щасливі! Але нема того... Нема...

**
*

Кіндрат замовк. На полі було тихо і так само було тихо між нами. Оповідання про сиріт справило на нас глибоке враження і кожний з нас тепер думав над ним, схвильований до глибини серця і душі.

З-за гори показалося авто і сива курява підносилася за ним і розстелялася по лузі. Денис здалека махав нам рукою, а ми й далі непорушно сиділи під кущем, глибоко вражені зворушливим оповіданням про сиріт.

ВЕРНУВСЯ

Поїзд останній раз нервово шарпнувся, заскріпив великими колесами і став. Олекса взяв свою валізку і пішов до відчинених дверей аж на кінці вагону. Вийшов на притрушену піском станцію і побачив, що він тільки сам один висідає на цьому глухому безлюдді. Поїзд знову шарпнувся, викинув чорні клубки диму і сховався на завороті кущів. Олекса зайшов до дерев'яної будки і поклав валізку на лавці. У будці не було нікого. На долівці валялися недокурені цигарки і цілі листки старих газет. На стінах висіли якісь оголошення, якісь вилинялі картини з каліфорнійськими краєвидами. Олекса присів під вікном і подивився на дві блискучі залізні колії, що тягнулися від станції в обидва боки. І сумно йому стало чомусь на душі. Тією дорогою він приїхав сюди, але що його тут чекає? Як то буде з його працею? Як то Бог поведе його далі в житті. Потім вийшов з почекальні, ще раз прочитав вилинялий напис над чорними дверима. Станція та сама, що й написано в його відрядженні з місії, але чому ж то його ніхто не зустрів, чому на станції навіть нема нікого з людей?

Олекса сів на зелений моріг, скинув капелюха і поклав біля себе. Кругом нього стояли гори. Високі й зелені. Там десь у тих

горах і пущах шумів вітер, гойдав дерева, але біля Олекси було тихо, а ця тиша сповняла його серце якоюсь тугою і пусткою. У пам'яті ще бриніли останні слова пісні, добрі побажання його друзів, потиск руки директора їхньої біблійної школи. Усі його радо провожали, всі бажали йому успіху в праці на першій його духовній ниві. І ось він приїхав сюди, куди його вирядили. І з першого дня, з першого кроку він вже зневірився, захитався. Навколо тільки гори, густий ліс, озера і чорне каміння. Скільки може сягнути людське око, розлився хвилястий, зелений океан, а по ньому наввипередки бігли велетенські химерні хвилі. А людей, до яких він приїхав, ніде не видно.

За повних дві години чекання до станції підкотилося старе авто, а з нього вийшов старший вже чоловік. Олекса аж зрадів, побачивши людину. Він підійшов до незнайомого і показав йому адресу колонії, до якої він приїхав. Незнайомий подивився на нього і співчутливо сказав:

— Я дуже жалію, молодий чоловіче, що не можу вас підвезти, бо я їду зовсім у протилежний бік. Вам треба йти на цю ось гору, а там повернете направо, через молодий сосновий ліс, минете загороду з копицями сухого сіна, дійдете до цвинтарю, а далі буде ваша колонія. Яких п'ять миль звідси.

Олекса подякував, узяв свою валізку і пішов. Вийшов на високу гору й оглянувся на станцію, що стояла в долині. Авта біля станції вже не було. Олекса знову був сам і знову якийсь тягар упав на його серце. Довколишні гори, високі дерева і яри здавалися йому такими дикими, чужими і недоступними. Спустився біля копиць сіна з гори і побачив, що з бічної доріжки виїхав віз,

запряжений одним конем. Побачивши Олексу, візник пристанув і спитався:

— Ви може місіонер до нашої колонії?

— Так, — відповів жваво Олекса і подав візникові руку.

— Ми трохи чули, що ви мали приїхати, але не були певні. Тепер якраз на колонії багато праці, то й не було кому виїхати. Добре, що приїхали, але... Сідайте, підвезу...

Олекса відразу почув, що візник такий якийсь байдужий до нього, сказав йому сідати на воза, але навіть не поміг йому піднести валізки, навіть не оглянувся. Дивився кудись перед себе і чекав, поки той сяде на в'язку незастеленої соломи.

Їхали мовчки. Візник був небалакучий, а Олексі також нічого не хотілося говорити. Але потім він таки не витримав і перервав мовчання:

— Ви щось, добродію, казали перед тим, але не докінчили?

Візник поклав біля ніг батога і витер рукавом зморщене і спітніле чоло.

— Так, я хотів був сказати, що добре, що ви приїхали, але у нас вам не буде легко. Знаєте, в нас люди не дуже багаті, вони тримати самі проповідника не можуть, а подруге тепер мало хто цікавиться церквою. Колись люди дбали про церкву, про віру, а тепер ні. Такий вже час прийшов. І проповідники тепер не такі, як колись. Повиходять молоді зо школи і їздять проповідувати, щоб тільки не йти на фабрику. А хто ж буде робити? Добре, якщо місія платить, але тепер місія вимагає, щоб і ми платили. А звідки тут узяти на все?

Олекса чув, як ніж гострим лезом колов його серце, як щось гірке сповняло все його нутро. Він хотів щось відповісти, але в цю

хвилину кінь повернув за кущі і Олекса побачив перші хати колонії. На широкій долині стояли почорнілі дерев'яні будинки, а біля них на проведених мотузках тріпалася суха білизна. За першою хатою стояла церква з чотирьма вікнами і з хрестом на передній стіні. Біля церкви була прибудована хатина, а кругом неї росла густою щіткою висока трава.

— Ось ви тут будете мешкати, — сказав візник, затримуючи коня. — Можете злізати. Я скажу, то хтось прийде до вас. Ідіть просто до хатини, там двері завжди відкриті.

Олекса зліз з воза, подякував візникові і пішов на подвір'я до церкви. Поставив валізку на сходах і відчинив двері хатини. Перед ним була невелика кімната з одним вікном, що виходило на цвинтар. Посередині кімнати стояв стіл, а в кутку ліжко з незастеленим матрацом. Долівка кімнати була незаметена і брудна. На стінах висіло павутиння, гойдаючись від вітру, що прилітав сюди крізь розбиту шибу у вікні. Олекса розглянувся, сів на ліжко і поклав на руки голову. Думки його літали, бунтувалися в голові, ніби сполохане гайвороння. Серце голосно стукотіло, а до очей тиснулися сльози. Устав. Пройшовся по кімнаті і став біля вікна. Перед ним стояли занедбані могили старого цвинтаря, а над ними вітер хилив високе бадилля. Десь узявся голуб, сів на церкві біля хреста і почав весело вуркотіти. А потім зірвався і полетів білою хмаркою над деревами. Олекса опустився біля вікна на коліна і почав гаряче молитися. На його серці лежало важке горе і він хотів його розказати Богові, якщо немає нікого з людей. Про таке безлюддя, до якого він оце приїхав, він ніколи й не думав, і такого холодного прийняття на першому духовному полі своєї праці він не сподівався.

Потім Олекса вийшов надвір, подивився на церкву, походив біля поросших травою могил і зайшов до середини церкви. Церква невелика, кільканадцять рядків лавок, на лавках старі пожовклі співаники, а на катедрі стара, з чорними окладинками Біблія. Подивився і зміркував, що богослуження тут відбувалися вже давно, бо скрізь по лавках і на катедрі лежала грубим шаром пилюка, на якій так і залишилися сліди Олексових пальців. Він став за катедрою, кинув поглядом по порожніх лавках і подумав, що як би то було йому легко проповідувати, коли б тут сиділи люди бажаючі слухати Боже Слово. Тоді він забув би за все неприємне, був би задоволений і щасливий.

І коли Олекса так стояв за катедрою, до церкви ввійшов незнайомий чоловік. Він байдуже подав Олексі руку, змірив його колючим поглядом і сказав:

— Тепер ідіть, я вам поможу трохи помити вашу кімнату, бо перед тим ніяк не було часу. Тут перед вами був один місіонер, то він тут жив і сам собі все робив. За те ж місія йому платить. А ми тут усі дуже зайняті, бідні і не можемо самі тримати проповідника. Іноді ми збираємося тут, як немає проповідника, то я заступаю його... Я — старий диякон тієї церкви...

Диякон приніс відро з водою, Олекса роздягнувся і вони почали мити долівку, вікна, стола. Потім застелили ліжко, дякон приніс звідкись подушку, якесь накриття. Помагав Олексі мити, здіймав мокрою шматою зо стін павутиння і все говорив:

— Тут колись була велика громада, люди приходили до церкви, але тепер нема нічого. Від тоді, як відчинили на колонії коршму, все пішло туди. І місіонер від'їхав і громада ро-

зійшлася. Але добре, що ви приїхали. Може вдасться вам щось і зробити тут. Але добре було б, щоб ви ніколи не проповідували проти алкоголю. Хто хоче піде до церкви, а хто хоче — до коршми. Треба людям дати волю...

— А чи члени вашої церкви також ходять до коршми? — спитався Олекса.

— А чому ж би ні? — здивовано відповів диякон. — Хто хоче йде, а хто не хоче, той не йде. То справа кожного особиста.

Олекса мовчав.

За короткий час невелика кімната прийняла другий вигляд. А від того й на душі в Олекси стало погідніше. Він вже нічого не питався в диякона, бо сам бачив і зрозумів усе положення, а також своє важке становище, як духовного робітника на цій колонії.

Відходячи, диякон подав Олексі руку і показав куди йому йти, якщо він забажає собі щось купити. Там далі за церквою була крамниця, під горою добра джерельна вода, а кухонний посуд є в церкві. Отже, все на місці, не треба дуже далеко ходити.

— А як буде в неділю з богослуженням? — спитався Олекса диякона, як той вже був за порогом.

— У цю неділю в нас богослуження не буде.

— А чому? — спокійно поцікавився Олекса.

— Тому що на нашій колонії буде в неділю аж дві весіллі. А коли на колонії є весілля, тоді в нас богослуження немає. Так вирішила громада і ми того тримаємося. Богослуження є завжди, а весілля є один тільки раз в житті людини.

Олекса знову мовчав, але чув, що йому на душі все важче й важче.

Тихий літній вечір плив над зеленими горами і по деревах стелився сивий туман. Олекса сидів у своїй хатині над запаленою свічкою і читав Біблію. За вікном співав вітер, хитав на цвинтарі бадиллям і навівав на Олексову душу невимовний смуток. Олекса тільки підвівся з колін. Він гірко плакав і молився. Багато він мріяв про те, щоб учитися в біблійній школі, а потім піти на духовну працю. Для цього він посвятив багато років свого найкращого життя, але тепер побачив, що до такої праці він не готовий. На перших кроках він захитався і зневірився. І коли ж його тут так непривітно зустріли, то що ж буде далі? Як він може проповідувати до тих людей, що йдуть і до церкви і до коршми?

І того самого першого вечора Олекса вирішив вертатися додому. І то вертатися негайно, вертатися взавтра уранці. Він знав, що поїзд проходить тут біля десятої години, а на той час він якраз устигне пройти лісом. Дорогу він запримітив добре. Вона вдопкана возом і доведе його аж до станції.

Уранці, ще сонце не сходило, а Олекса був уже на ногах. Одягнувся наскоро, прочитав призначеного на сьогодні біблійного вірша, помолився, взяв свою валізку і пішов тією самою дорогою, що їхав учора.

Сонце зійшло над ярами, а пташки співали йому пісні. Недалеко між соснами блищало озеро, а по ньому пливали табуни качок. Навколо було царство природи, глибока тиша і спокій. Але на Олексовій душі лежала ніч, його серце покривала сувора і безнадійна темрява.

Недалеко станції Олекса побачив у рові над самою дорогою перекиненого воза, а біля нього якогось чоловіка, що лежав горілиць,

розкинувши широко руки. Олекса пристанув і підійшов до людини. Узяв його за руку. Вона була тепла, але безвладна, ніби нежива. Олекса потягнув за руку і незнайомий відкрив очі. Позіхнув широко і почав зводитися на ноги. Але ноги відмовляли йому послуху, згиналися безсило і були ніби поломані. Олекса підтримав його за руку і аж тепер пізнав, що це був його вчорашній візник. Від нього тягнуло противним запахом горілки, а вся його одежа була покрита засохлим болотом і якоюсь половою.

— Чоловіче, де ви тут взялися і що з вами? — спитався Олекса.

— Не знаю де я, але поможіть мені добратися якось додому. Я сам не зайду... Напоїли мене, а коня, мабуть, украли... Злодії...

Олекса тягнув п'яного на дорогу, а при тому дивився на годинника і бачив, що йому треба спішити на станцію. Незабаром надійде поїзд, а тут він довго не затримується. Підбере якусь пошту, порожні баньки з молока і побіжить далі поміж зеленими деревами. А вдруге вже сьогодні не прийде, треба чекати аж до завтра до цієї самої пори.

— Я не можу вам допомогти, бо спішу до станції. Зараз надійде мій поїзд.

П'яний прижмурив ліве око, якось криво усміхнувся і застогнав. Потім підвівся на ліве коліно, замахнувся руками і покотився до рову. Олекса дивився на п'яного і жаль йому зробилося його. Можливо він має десь діти, дружину, можливо ніколи він не чув благої вістки Євангелії, яка звільняє людину від налогу п'янства і назавжди робить її щасливою. І чи ж можна отак напроізволяще залишити людину в рові? Це ж його обов'язок, повинність проповідника рятувати людей, помагати

їм звільнитися від гріхів, від усіх поганих навичок.

Він почав зводити п'яного на ноги, але не мав так багато сили, щоб дати йому раду. П'яний був високого росту, сильної будови але тепер був, як дитина, безрадний і недужий. По довгому змаганні Олексі вдалося притягнути його до воза, вчепитися за колесо, напружити всі свої сили і поставити його біля себе. Тримав його однією рукою, а другою витирав зо свого чола піт. У долині затрубив поїзд. Він голосно загарчав, випустив над деревами клубки густого диму і пішов далі. А Олекса стояв, тримаючи п'яного і сам не знав, що має з ним робити.

У цю хвилину на дорозі показалася підвода, а на ній кількох мужчин. Вони зрівнялися з Олексою і скочили з воза.

— Це ви будете новий місіонер, що приїхав на нашу колонію? — спитався один.

— Так, я, — твердо відповів Олекса.

— А куди ж це ви зібралися?

— Додому, — відповів знову Олекса і відчув, що йому чомусь соромно стало своїх слів. — Вертаюся назад, бо... бо бачу, що працювати тут я не зможу. Не для моєї сили таке духовне поле. Тут треба людини загартованої, сильної, витривалої. А я тільки вийшов зо школи і це перше моє місійне поле. Але бачу, що воно понад мої сили і я вирішив вернутися додому. Але через оцього п'яного спізнився до поїзду.

Незнайомі люди окружили його. Вони привітно дивилися на нього, а в їхніх очах малювалося прохання, вибачення за те, що вони так холодно його зустріли. Один з них підійшов до Олекси, подав йому руку і сказав:

— Я прошу вас в імені цих людей, від

усієї нашої колонії, від дітей оцього п'яниці, щоб ви вернулися до нас. Ми вас не прийняли, бо ми не знали, коли ви мали приїхати. Усе це зробив наш бувший диякон, який з вами зустрівся, але нікому про це не сказав. Він не радий вашому приїзді, бо його син тримає тут коршму... Але про все довідаєтеся потім. Оце ж, бачите, бідна жертва алкоголю, а це ж наш колишній член. Це батько чотирьох малих дітей, чоловік нещасної дружини. Він, пропиваючи все, розбив свою родину. А був порядною людиною, поки не було коршми. Отже, просимо вас вернутися. Ми щойно довідалися про те, що ви приїхали, пішли до церкви, а там нікого нема. Ми так і подумали, що ви поїхали на станцію і вирішили доганяти вас і просити, щоб ви вернулися. Ми вас щиро і глибоко просимо. Наша колонія гине, богослуження не відбуваються, люди йдуть до коршми. Хату ми вже вам приготовили, а в неділю, побачите, багато людей прийде до церкви. Наші люди переконалися, що коршма заведе всіх у погибіль, а звільнити їх може тільки церква, віра в Бога, Боже слово. Верніться...

Олекса не сказав ані слова. Він почув, як по його серці пройшло якесь тепло. Узявши свою валізку він поставив її на віз. З полегшею зідхнув, узяв п'яного під руку і сказав:

— Вертаймося, друже, обидва. Якщо я через тебе спізнився, то може в тому є Божа воля.

У неділю людей було повна церква. Відчинені вікна виходили на дорогу, а через них далеко летів ніжний євангельський спів. Олекса проповідував тієї неділі і проповідував так, як ще ніколи. Слова народжувалися в його серці, летіли між слухачів і ніби добре зерно знаходили собі дуже придатний грунт.

Жінки, слухаючи, витирали сльози, а обличчя їх променіли від великого щастя.

Після богослуження до нього підходили всі, віталися з ним, висловлювали свою радість з приводу його приїзду на їхню колонію й обіцяли молитися за нього, помагати йому. І молодий проповідник побачив і переконувався, що він добре зробив, що вернувся, бо поле духовної праці тут придатне, він тут потрібний.

Після вечірнього богослуження його просили члени церкви піти до когось в гостину, переночувати, але Олексі бажалося бути самому зо своїми думками, зо своїми приємними враженнями. Він сказав церковному комітетові, щоб не турбувалися шукати йому якогось кращого помешкання, бо хатина біля церкви, до якої він найперше прийшов, буде для нього найкращим помешканням і відпочинком. Тут так тихо і спокійно. Одне вікно виходить на недалекий цвинтар, а друге на зелений ліс, який завжди гойдається і співає. На даху його хати кубляться горобці і весело цвірінькають над відчиненим вікном. А вітер приносить з долини запах квітів і прохолоду літнього вечора.

Люди розійшлися з богослуження, а Олекса пішов до своєї хатини. Там було тепер дуже чисто і приємно. На столі стояли свіжі квіти, а біля вікон висіли нові фіранки. І молодий проповідник полюбив свою хатину, чув що йому тут так добре, ніби в своїй рідній хаті. Він сів біля столу і розложив перед собою Біблію. Підпер голову рукою і закрив очі для короткого роздумування й молитви. За дверима почулася чиясь хода і Олекса поспішно відчинив двері. Перед ним стояв знайомий вже йому п'яниця, якого він минулого тижня витягав з рову недалеко станції.

— Прошу, прошу заходити, — казав проповідник. — Прошу сідати. Ось тут біля вікна.

Прибулий тяжко сів на лавку і поклав біля себе старого капелюха. Руки його ніби дрижали чогось, а обличчя було бліде й худе.

— Я до вас прийшов, добрий чоловіче, — почав він. — Ви знаєте, що я пропаща людина. Я налоговий п'яниця і я свідомо це знаю. Але я не маю сили, щоб перемогти себе. А в мене ж є дружина, діти... Коли ви вернулися, до нас, то поможіть мені перемогти зло, до якого я так люто прив'язався. Я буду вам дякувати все моє життя. Я чув сьогодні вашу проповідь, але я не можу так жити. А хотів би я бути порядним, як і інші люди, хотів би бути справжнім батьком для своєї родини...

Проповідник стояв біля нього і пригадав собі, що він проповідував сьогодні вранці про блудного сина. І якраз оцей чоловік йому таким тепер показався. Блідий, виснажений, переможений гріхом і безсилий.

— Добродію мій, — казав схвильований Олекса. — Добре, що через вас я спізнився на поїзд і добре, що повернувся сюди. І коли ви також зробите так, як я, коли повернетеся до свойого Отця Небесного, до Бога, то я буду дуже щасливий. Я не чекаю на вашій колонії якихось великих пробуджень, бо вважаю себе недостойним, щоб Бог через мене це робив, але якщо я придбав би вас для Божого Царства, то з мене було б досить. Так, досить... А дорога для вас до Бога відкрита. Сьогодні ви можете навернутися до Нього щиро і сьогодні Він дасть вам перемогу над вашим гріхом. Бог хоче того, Він вас любить.

Того недільного підвечора проповідник молився з п'яницею. І того самого підвечора п'яниця щиро навернувся до Бога. Він ішов

додому радісний і щасливий, а Олекса провів його аж до криниці під горою. Потім повернувся до своєї хатини, в якій вже ховалися по кутках перші сутінки. Не запалював світла, а сів при столі біля відчиненого вікна, схилив на руку гарячу свою голову і дивився перед себе на сиву смугу туману, що простяглася над лісом.

З душі його плив подячний псалом Тому, Хто створив оцю чудову природу, блискуче озеро і голубе небо.

ДЕНЬ ЗА ДНЕМ

Під невисокою горою розкинувся почорнілий табір, окружений навколо колючим дротом. Огорожа мала квадратову форму, а в чотирьох її кутках стирчали догори круглі будки, в яких завжди сиділи вартові з довгими ручними кулеметами. З табору ніколи ніхто не втікав, бо навколо нього на багато кілометрів простягнулася безлюдна сива пуща, ніхто з в'язнів не знав, чи тут є де якийсь населений пункт, ніхто не знав звідси дороги, а тому й не було спроби втечі. Але вартові цілими днями й ночами сиділи в своїх будках і пильнували.

До табору була проведена залізниця, два рази на тиждень приходив сюди товаровий поїзд, привозив харчі, якісь папери, привозив зміну сторожі, а потім знову вертався тією самою дорогою.

Пожилий вже чоловік, на прізвище Сорока, вже п'ять років перебуває у тому таборі. Ті літа стали для нього безконечною вічністю. Спочатку він дуже тужив, переймався, поривався до родини, до свого рідного краю, не міг собі місця знайти від великої тривоги, але тепер ніби призабув за все, ніби призвичаївся до свого положення. Щоранку він уставав на голосний дзвінок дижурного, щоранку йшов до своєї праці, а ввечері вертався до

свого ліжка під самим вікном, яке виходило на таборове подвір'я. Як там родина в Україні, як дружина, діти, сусіди, знайомі, як його рідне село, чи збереглося від війни, чи зруйноване, хто вмер, а хто живе, — Сорока не знав. П'ять років тому його забрали вночі, навіть не дали розпрощатися з родиною, не дозволили з собою нічого взяти. І поволі згладжується з пам'яті все минуле, забуваються обличчя рідних. За п'ять років він тільки два рази був за своїм табором, коли треба було виладовувати з вагонів якісь тяжкі скрині. На працю з іншими він не ходить, бо працює в бараках. Великий дерев'яний барак з чотирьма вікнами стоїть посередині табору, а навколо нього розкидалися менші бараки для робітників. Сюди Сорока приходить щоранку на сьому годину, сідає біля свого столика, спочатку витирає вчорашню пилюгу, кладе на столі молотка, шило, дратву, віск, цвяхи. Біля столика завжди вже лежить купа подертих чобіт і черевик і всіх їх Сорока має сьогодні направити. Якщо він не закінчить своєї праці до десятої години ввечері, то буде працювати до дванадцятої години вночі. Це вже таке таборове правило. Кожний мусить виробити норму, яку призначує завідуючий майстерні. Він привозить великим візком подерті чоботи й черевики, розкладає їх біля багатьох стільців, а сам відходить, залишаючи возика насередині бараку. А ввечері все взуття мусить бути поправлене.

Сьогодні Сорока, як щодня, прийшов до своєї праці. Усі його співтовариші вже сиділи при своїх столиках і густо стукотіли молотками. В бараці світилося кілька великих електричних лямп, бо чотири вікні не давали подостатком світла. Але Сороків стіл був біля самого вікна і йому було видно. Мало того,

що видно до праці, але він міг бачити крізь вікно далеку сиву пустелю, високу гору і бачити як щодня повертається до табору довга валка виснажених робітників. І картина ця глибокою раною лежала на його серці. Вона записалася в його душі такою фарбою, що вже ціле життя не змиється і не зітреться. За рогом дротяної огорожі стояв невеликий будинок, до якого завжди приходив поїзд. А від нього дві залізні рейки, ніби дві довгі гадюки, йшли між кущі і ховалися за ними. Тими рейками п'ять років тому приїхав і він, Сорока, але чи повернеться він коли назад? Отуди за ті кущі, за далекий чуть видний обрій, до свого рідного краю. Діти його, мабуть, уже повиростали і забувають за свого батька. Яке жорстоке життя, яка страшна доля!...

Він подумав, щось зміркував, поглянув на задимленого і вилинялого від сонця стінного календаря і глибокий біль пройшов його тілом. Він здригнувся і притримався рукою, щоб не впасти зо свого стільця.

— Сорока, що з тобою? Не добре тобі? Може подати води? — запитався сусід, спокійний, старший вже селянин з Одеси.

— Ні, нічого не треба. Дякую, — відповів Сорока. — Серце щось заболіло. Згадав, знаєте, що сьогодні ж якраз п'ять років, як мене привезли сюди. П'ять довгих-довгих років. Ви тільки з минулого року тут, а вже як посивіли, змарніли. А то п'ять довгих літ сиджу на тому стільці, стукаю тим самим молотком і думаю ту саму тяжку думу. І серце вже іноді, здається, не видержить, не здоліє пережити. Але на Бога моя надія, на Бога...

Сорока прийнявся за свою працю, але шило кілька разів безрадно випало йому з рук. Чогось йому сьогодні так гірко, так тяжко і безмірно болюче. Згадав усе минуле, усе приємне й солодке і витер рукавом очі. Чув, що він сьогодні особливо якийсь безсилий, безмірно засмучений і самотній. П'ять літ... Таке гірке і безрадне п'ятиліття. За цей довгий час він не мав жодного листа, ні одного разу не молився зо своїми братами й сестрами і не читав Євангелії. І це для нього найбільша душевна трагедія.

— Уже знову везуть, — сказав Сороків сусід і кивнув головою в бік вікна.

Сорока поглянув і побачив далеко за кущами смугу чорного диму.

За кілька хвилин задимлений паровіз затримався біля будки, а за ним стали рядком кільканадцять товарових вагонів. З табору вийшла озброєна сторожа, і сам начальник. У вагонах відсунулися двері і звідтам висипалися на площу нові в'язні. Самі мужчини: молоді, старші і сивобороді дідусі. Це знайома для Сороки картина, а тому він обернувся до вікна плечима і почав густіше стукотіти своїм молотком.

Незабаром прийшов до майстерні їхній начальник, а за ним шістьох нових каторжан. Вони тримали в руках свої вузлики і пильно розглядалися по залі, ніби діти, яких уперше приведе батько до школи.

— Отут ви будете працювати! — сердито сказав начальник, — а про все інше довідаєтеся взавтра.

Зачинив голосно двері і вийшов.

Новоприбулі безрадно стояли біля порога, не знаючи, що вони мають робити. До них підійшов старший над робітниками, високий і худий в'язень.

— Ти сідаєш отам, ти в тому розі, а решта під стіною. Зараз отримаєте приладдя.

І не журіться, тут праці хватить для всіх. Безробітними не будете.

Новоприбулі розсілися на призначених своїх місцях, усе ще непевно й боязко розглядаючись навколо.

Недалеко Сорокового стільця, під протилежною стіною сів молодий юнак з чорним волоссям і з дуже блідим обличчям. Він поклав біля себе свого вузлика й подивився на Сороку.

— Земляк? — кинув тихо Сорока.

— Земляк, — відповів той ще тихше.

— Откудова?

— З Маріюполя. А ви?

— Я з Білої Церкви. Значить, земляки. А як звать?

— Михайло Віник.

— А я Сорока. Артем Сорока. От і будемо знайомі. Значить, вас сьогодні привезли. Довго їхали, далека дорога. Ох, далека, далека... Знаю, бо їхав тією самою дорогою. Сюди тільки одна путь, далі за нами невідомо що. Тундра і пустеля...

Новоприбулий юнак гірко посміхнувся, а обличчя його стало ще більш блідим.

— Але не журися, сину. Бог поможе. Я от п'ять років тут, перебудеш і ти. Надійся на Бога.

— Дякую, що потішаєте. Я вірю, що Бог не залишить.

Відчинилися двері і до бараку вкотився візок зо старими подертими черевиками й чобітьми.

— Розібрати оце, розділити між новоприбулими і щоб сьогодні ще все було зроблене, — гукнув вартовий і зачинив за собою двері.

Високий худий робітник розніс взуття,

роздав молотки, дратву, і знову сів до своєї праці.

За вікном почувся свист поїзду. Молодий юнак устав від свого столу і підійшов до самого вікна. Порожні вагони стукнулися до себе і поволі покотилися за кущі в поворотну дорогу, зловіще скриплячи тяжкими колісьми.

— Сину, піди на своє місце, — казав Сорока. — Тобі не можна вставати від праці і підходити до вікна, а особливо тоді, як поїзд приходить або відходить. Іди, сядь і працюй. Побачуть — буде зле...

Юнак спокійно пішов на своє місце, а Сорока бачив, як з його очей скотилися дві великі сльозі й упали аж на груди.

Другого дня Сорока прийшов до праці раніше за всіх. Минулої ночі він не міг спати, а все думав і думав свою тяжку думу. Робітники приходили, займали свої місця й починалося нове стукотіння. На душі Сороки від учора лежав якийсь тягар і він ніяк не міг його позбутися. П'ять років... П'ять років... Він поклав молотка, послинив свою довгу дратву, глибоко зідхнув і тихо сказав сам до себе:

— Час за часом, день за днем...

Молодий юнак насторожився і підніс від праці голову. Шило так і завмерло в його руці й він так само тихо відповів:

— Ми к концу забот ідьом.

— Вот последній час пробйот, — знову сказав Сорока глибоко і схвильовано.

— І Спа... — пробував щось сказати юнак, але не докінчив, обірвавши слово.

Сорока поглянув на юнака і дрібненько закліпав очима. І нараз увесь тягар, увесь гіркий смуток скотився з його зболілого серця.

Обличчя його проясніло, а очі запалилися вогнем.

Він устав і, ніби йшов напитися води, затримався біля юнака. Перегортаючи на його столі старі цвяхи, ніби шукаючи чогось, спитався тихо:

— Ти може брат?

— Так, брат, — відповів юнак. — А ви?

— Я також брат... Але про це не говори нікому. Тут не можна, щоб про це знали. Розумієш?... Знаємо тільки ми обидва. Значить, ти — брат. Слава Богу...

Цілий той день Сорока працював біля свого столика, але він ще ніколи не був такий щасливий, як сьогодні. Він знайшов свого брата у Христі. П'ять років він ні з ким не поговорив отак від серця до серця, бо люди тут жорстокі, суворі, лаються страшними словами, проклинають. І він не має друга, не має приятеля. Але тепер він брата знайшов. Покищо він ще не знає, хто цей його брат, чи з одного союзу, чи він з євангельських, чи з баптистів, але саме головне — він брат. Оце те, що йому треба. Брат та й годі.

Увечері, коли робітники мили в умивальні руки й розходилися до своїх бараків, Сорока навмисне довше тут затримався і показав очима юнакові, щоб і він не спішив. І коли всі розійшлися, він сказав до юнака:

— Знаєш, ми тут говорити не можемо, бо зараз прийде вартовий. Але вийди сьогодні до криниці біля двадцятого бараку і там ми познайомимося. Це буде аж в кінці табору. Побачиш, як я йтиму туди, то і ти йди за мною. Поговоримо більше.

Сорока швидко спішив до кухні, щоб стати в чергу й дістати свою вечерю. Сьогодні була така сама, напів сира капуста, як і учора і позавчора. Він наставив свою миску

і бачив, що в другому рядку стояв його брат Михайло. Потім підійшов до столу і кухар кинув йому кусочок чорного хліба. Сорока ніс свою вечерю, але не думав про неї. Що йому вечеря, коли він сьогодні буде говорити зо своїм братом? І не тільки буде говорити, а може вони й помоляться разом, а може Михайло має Євангелію? Може?...

З'ївши свою капусту, Сорока швидкою ходою йшов до криниці. Йшов з повними грудьми радости, ніби він іде на якусь велику врочистість. За останнім бараком звернув на ліво і почекав юнака, який спішив до нього. Прийшли обидва до криниці, де якраз нікого не було і Сорока відразу:

— То ти значить брат. Брат Михайло Вінник. Як то добре і приємно для мене. По багатьох літах зустрівся зо своєю духовною родиною. А я також твій брат. І якщо так, то вітаю тебе, брате Михайле. Привітаю.

Сорока обійняв юнака за шию і почав його цілувати. А юнак розплакався, як мала дитина.

— Я, знаєш, все по-руски, — казав Сорока, — бо я вже старий, немає коли переучуватися. А такі, як ти, молоді, то все по-своєму, бо ви школи покінчали, а я ніде не вчився. Але це не головне. Найголовніше, що ми брати у Христі. Я дуже тужив, нікого з віруючих тут немає, і це для мене було подвійною в'язницею. Я не мав з ким помолитися, не мав з ким поділитися серцем. А тепер ми будемо обидва. Кажуть, що має вийти розпорядження, що будуть нас випускати за табір, а тоді ми можемо піти в тундру, можемо собі десь присісти за кущем, помолитися, заспівати нишком і мати наше таке собраніе. Ти ж знаєш, що Христос перебуває серед двох, чи трьох

зібраних в Його ймення. А Євангелії в тебе немає?

— Ні, немає, бо забрали у в'язниці. Побили за те, що я мав її при собі і на моїх очах подерли.

— Тут також не можна мати. Відберуть, як би хто мав. Тут дуже тяжке життя, брате Михайле. За найменшу провину багатьох побивають до смерти. Розстрілюють. Тут нічого не можна вимагати, нічому не можна противитися. Тяжко тут. Поїзди часто привозять сюди нових каторжан, але звідси ще ніхто не виїхав. Отже, мусиш бути на все готовим. Розумієш?... Вот послєдній час пробйот і Спасітєль наш прійдьйот... А там, коли ми підемо до Нього, забудеться все. Слава Богу за ту надію, яку ми маємо в Ньому. Це найголовніше...

Сорока подивився до неба, а сонце кинуло на його обличчя пригорщі свого проміння.

— Я приготовлений на все, — казав якось радісно й ніби врочисто Михайло. — Господь спас мою душу і я тепер нічого не боюся. А я вам колись розкажу, як я навернувся до Господа. Це було минулого року, у в'язниці. Але цього брата вже нема, через якого я прийняв Христа. Він пішов до Господа, і залишив був мені свою Євангелію. Він навчив мене пісні "Час за часом, день за дньйом". Він був справжній християнин. Але замучили його дуже жорстоко й немилосердно. А він був невинний в тому, в чому його посуджували.

В таборі почувся дзвінок.

— Ходімо, брате Михайле, — казав Сорока. — Це провєрка. В тій порі кожного вечора нас провіряють невідомо пощо. І так звідси ніхто нікуди не втече. Тут скрізь тундра і дич. Але пильнують. Що ж... Їхня влада,

їхня воля. Ходімо, а ми взавтра десь зустрінемося. Добре, що ми знаємо про себе. Тепер нам буде легше і горе переносити. Будемо один одному помагати... Ходімо...

Сонце заходило за обрій і сипало золотом на недалеку гору. За горою сіріла глибінь простору, і звідтам долітала голосна пісня якоїсь самотньої пташки.

Вечоріло.

КАЛЕНДАР

Стрілка на великому годинникові поволі посувалася далі й далі. Добігала дванадцята година дня.

Антін зробив останнє накреслення олівцем, ще раз провірив написане і поскладав папери докупи. Скінчив. Довго він працює на цьому місці, багато різних звітів він ось тут виготовлював, але чомусь ще ніколи так важкою не була його праця, як тепер. Але добре, що звіт скінчений і він може спокійно йти додому і відпочити.

Антін відкинувся на поруччя свого м'якого крісла, закурив цигарку, поклав її на попільничку і дивився як сивий дим тонкою ниткою снувався догори і непомітно розпливався в повітрі, заслонюючи собою стінного календаря на протилежному столику. Антін устав. Підійшов до календаря і зірвав останнього листка з датою 31-го грудня. Тримав його і знову сів на своє крісло. Сів і задумався. Минув ще один рік. Відійшов за двері його канцелярії і більше ніколи вже не вернеться. Ніколи... І так рік за роком. Все далі і далі, все ближче і ближче до кінця... Ось ще недавно він повісив тут календаря. Потім приходив щодня до праці, сідав біля свого столика, але перед тим, як працювати, він зривав на календарі одного листка, м'яв його

в долоні і кидав під столом до кошика, навіть ніколи не прочитавши, що там було написане. І так цілий рік. Триста шістдесят п'ять днів і стільки ж листків він зірвав своєї власною рукою. Кожен листок — це один прожитий день його життя. Якась невидима сила, чиясь всевладна рука зриває листки його життя і кидає їх ніби в якесь провалля, звідки вони вже ніколи не вертаються. І так цілих триста шістдесят п'ять днів, ніби триста шістдесят п'ять календарних листків. Цілий круглий рік. Пройшов він і нема. Залишилася пустка і ціла низка прожитих споминів і різних вражень. І так день за днем, рік за роком... А потім? Потім прийде кінець людського життя. Прийде смерть. Зірветься останній листок, проб'є годинник останню хвилину, серце останній раз заб'ється, задрижить ніби слабенька струна і все скінчиться. Скінчиться раз і назавжди. Навіки. Потім хтось інший приходитиме до канцелярії, хтось інший буде сидіти біля цього столика, рахувати, записувати і клопотатися. Отаке людське життя. Нічого воно не варте...

Якісь тривожні думки, ніби колючі оси обсідали молодого рахівника і не давали йому спокою, якого він потребував після праці.

Антін устав, пройшовся по кімнаті і став біля вікна, що виходило на рухливу вулицю міста. Там снувалося безліч людей, авт. Почувся пронизливий гук сирени і вулицею промайнуло біле рятункове авто з сигналом червоного світла. На вулиці завмер рух, стали люди, стали авта, а коли лікарське поготівля сховалося на завороті, вулицею знову попливло руслом людське життя.

Антін викурив цигарку, запалив другу і підійшов до свого столика. На ньому ще лежав зім'ятий останній листок календаря. Розгорнув його і дивився байдужими очима на

писані рядочки з другого боку сторінки. Перед тим він ніколи не читав тих листків, не цікавився тим і не знав, про що там була мова, що там було написане. Але тепер сів на кріслі і почав тихо читати:

— Бо всі наші дні промайнули були в Твоїм гніві, скінчили літа ми свої, як зідхання. Днів літ наших — з них сімдесят літ, а при силах — вісімдесят літ. А гордощі їхні — то труд та марнота, бо швидко воно проминає, і ми відлітаєм... Навчи нас отак рахувать наші дні, щоб ми набули серце мудре!...

Обернув листка на другий бік, думаючи, що там знайде ще щось до читання, але там було порожнє місце, а тілька стояло велике червоне число 31. Поклав листка перед собою і почав шукати в кошику під столом, чи не знайде там календарного листка, якого він учора туди кинув. Але в кошику його не було, бо сторож повикидав старі папери до сміття. А шкода. Антін був захоплений прочитаним і тепер жалів, що він байдуже зривав ці листки цілий рік і ніколи не поцікавився тим, що там написане. А там же ціла якась глибока філософія, якась старовинна мудрість, щось святе, величне і містичне. "Бо всі дні наші промайнули... Скінчили літа ми свої, як зідхання..." І дійсно так. Хтось ясно і дуже влучно сказав, хтось виявив усю суть людського життя. Але цікаво, що під цим глибоким висловом навіть не підписаний автор, а тільки якесь скорочення Пс. і якісь числа. Може це з енциклопедії, з якогось філософського твору, з висловів мудреців світу. Але де їх шукати?

Молодий рахівник устав, підійшов до полиці з книжками і почав їх переглядати. Виймав книгу за книгою, перегортав сторінки, шукав якихось гасел, думок, але нічого

не знаходив. У його великій енциклопедії на скорочення Пс. не було жодних пояснень. А чому не було, він не знав. Це ж така глибінь, така філософія, така істотна правда, а в енциклопедії її немає. І тепер невідомо, де її знайти, в яких творах, у яких мовах і в якій ділянці всесвітньої мудрости.

Сів біля столу і ще раз читав глибокі і містичні слова:

— Навчи нас отак рахувати наші дні, щоб ми набули серце мудре...

Годинник на стіні голосно пробив другу годину і молодий рахівник спохватився ніби зо сну. Він навіть не зоглядівся, що така пізня пора. Йому ж треба йти додому, хоч трохи відпочити, а потім спішити на зустріч Нового Року. У нього вже давно куплений квиток і приготовлене відповідне вбрання.

Антін зірвався, надягнув плаща, погасив у кімнаті світло і пустився до дверей. Коли проходив біля свого столу, побачив зім'ятого на столі листка з календаря і взяв його до кишені.

Надворі падав густий пухнастий сніг і покрив уже білим покривалом хідника і широку вулицю. Антін звернув на бічну вуличку і пішов біля старого мосту в напрямку міського цвинтаря. Сьогодні він не брав трамваю, хотілося пройтись гарної зимової пори, хотілося бути самому зо своїми думками, щоб ніхто не порушував його спокою. До нього завжди приходила схвильована самотність, іноді йому бажалося втікти з гамірливого міста, не бачити отих авт, не чути галасу бурливого життя, а тоді він ішов безлюдною вулицею в напрямку цвинтаря, розмовляв тихо з собою і роздумував про все. І таке почуття самотності сьогодні особливо налягло на його серце. Воно кликало його на безлюддя,

манило до міського парку, до цвинтаря, над покриту ледом ріку, де тепер так тихо, глибоко і самотньо. І Антін ішов. Вулиця звернула направо, а він пішов просто до цвинтаря. Там було багато снігу, а ще більше маєстичного спокою. Високі дерева злегка шуміли, гойдаючись над старими могилами, ніби співали свою безконечну пісню, ніби проказували свою довгу молитву. За огорожею була продопкана стежка і Антін пішов тудою. Йому тут все знайоме і кожна могила каже йому, хто в ній спочиває. Ось під тією липою родинний гробовець найбільшого колись у їхньому місті лікаря, трохи далі блищить мраморний хрест на могилі професора університету, який залишив після себе найбільшу в місті бібліотеку. Біля самої огорожі могила бувшого посадника, а за стежкою — відомого і дуже шанованого письменника. Всі ті люди колись жили, працювали, а тепер лежать і спочивають. Але світ без них не перестав існувати, життя пливе своїми правами і законами, світить сонце, приходить ранок, приходить ніч і так без кінця. Скінчили ми дні свої, ніби зідхання... Велика це правда. Антін згадав календарного листочка в кишені і затримався біля дерева. Розгорнув листка, розглянувся навколо і вголос прочитав:

— Навчи нас отак рахувати наші дні, щоб ми набули серце мудре...

Зложив листка, сховав до кишені і стояв так на стежці. Відчув, що від прочитаних слів дихнуло на нього якоюсь силою, таємничістю, ніби вічністю з оцих могил. Тут, де він стоїть, кінчається людське життя, переривається дорога, гасне день і заходить сонце. І ранок вже більше ніколи не прийде. Ніколи... Антін здригнувся, стряс з рукава сніг і пішов поволі між могилами до брами. Йдучи, він побачив між деревами чорні плями свіжої землі, а тому звернув наліво і пішов туди, копаючись глибоким снігом. Здалека побачив у снігу свіжу могилу, а на ній багато живих квітів і вінків. Квіти вже зів'яли, поморщилися від холоду, але ще зберігали свою красу і принаду. Біля могили були зовсім ще свіжі сліди, видно, що хтось тут недавно приходив. Від вінків падали на сніг голубі стяжки з написами і з якимись числами. Антін став і подивився на свіжу могилу. Для нього лежала отут чужа і незнайома людина, але він чув, що йому жаль тієї людини. Вона недавно жила, працювала, щось творила, про щось мріяла, а тепер її немає. І ніколи її вже не буде. Людині раз дано звершити земну дорогу, один раз вона появиться на світ, потім відійде звідси і ніколи не повернеться. Люди сьогодні зустрічатимусь Новий Рік, а отут могила, смерть. Людина веселиться, а потім умирає, забуваючи про страшну дійсність. Нагнувся і підніс стяжку з написом. Стряс свіжий сніг, вирівняв краї стяжки і прочитав:

— Я воскресіння й життя. Хто вірує в Мене, — хоч і вмре, буде жити.

Антін протер очі, нагнувся нижче над могилу і ще раз прочитав. Я воскресіння... Вийняв поспішно олівця, свою записну книжечку і почав пильно і скоро переписувати напис. Сховав книжечку, скинув шапку і низько схилив голову. А потім зідхнув, обернувся і пішов до брами. Йшов, допкав свіжий сніг, але нічого не бачив перед собою, що могло б звернути його увагу. Таємничі слова зо свіжої могили живою картиною стояли перед його очима і промовляли глибокою таємницею, вічністю, що не походить з цього світу.

Антін прийшов до своєї кімнати на третьому поверсі старого будинку. Скинув пла-

ща і безсило впав на ліжко. Серце його стукотіло, ніби годинник і він чув його биття. Якісь темні думи, враження і передчуття окутували його і кликали кудись, у забуття. Перед очима увесь час стояв цвинтар, могили, свіжа могила чужої незнаної людини і напис на ній. Він уже знає його напам'ять, але не знає його значення. А це щось таке саме глибоке й містичне, як і слова на календарі. Наші дні минають, ніби зідхання. Ми відлітаємо, ідемо всі до одного місця, на цвинтар, але є якесь воскресіння й життя. І віруючий у Мене, — хоч і вмре, буде жити... Молодий рахівник тривожно поворухнувся і взявся за голову. Чоло його було гаряче і напружене. Простягнув ноги на поруччя і намагався забути за все, хоча хвилинку задрімати, щоб звільнитися з отих вражень, з якихось тривожних дум.

У кімнаті було тихо і трохи темно, бо сонце сховалося за дах протилежного дому. Антін лежав горілиць і шукав думками минулих своїх стежок. Розмотував клубка спогадів, передумував і пригадував минуле. І пригадалося йому, що було це якраз рік тому. Він, як щороку збирався йти на новорічний баль, як хтось легко постукав до його дверей. Він відчинив і побачив за порогом молодого юнака, що мав під рукою якісь книжки.

— Може ви бажаєте набути собі християнського календаря? — казав юнак. — А може книжки духовного змісту. Біблію святу...

Антін впустив юнака до хати. Він мав гарне кучеряве волосся і великі голубі очі. Поклав книжки на стіл і показував їх Антонові.

— Оце збірка поезій релігійних, а це духовний часопис, книжка про перших християн, це історія християнської церкви, а це Біблія, найбільша книга в світі, книга Божа.

— Я візьму календаря, — казав Антін, — бо якраз його потребую. Книжок не читаю, бо не маю часу. А Біблія є в нашій церкві. І не духовним особам гріх читати Біблію. Це книга не для нас...

Юнак подивився на Антона і в його очах заблищали сльози.

— Пане, — казав він схвильовано і ніжно, — нехай той гріх буде на мені, а ви таки читайте Біблію. Це свята Божа книга і ви того ніколи не пожалієте, якщо будете її читати.

Але Антін тоді Біблії не купив. Він узяв тільки одного календаря, повісив його в своїй канцелярії і він там висів аж дотепер. Сьогодні він зірвав останнього листка і той листок збунтував його думки і затривожив серце. Через цього календаря він не має спокою і не може якслід закінчити останнього дня старого року. І все через отого календаря.

Уставши, Антін ходив по своїй кімнаті довго і настирливо. Змагався з думками, боровся зо своєю схвильованістю, але бачив, що він ніяк не може опанувати собою. Вийняв з кишені зім'ятого листка, поклав на стіл і сів на крісло. Бо дні наші промайнули... Скінчили літа ми свої, як зідхання... Так, це справжня глибока поезія, — думав Антін. А напис на свіжій могилі незнайомої людини, це якась містика, таємниця, незбагнута глибінь. Віруючий у Мене, — хоч і вмре, буде жити... Отже, згідно чиєїсь науки, чийогось вірування є життя по смерті, можливо, не все кінчається могилою. Але хто так навчає, хто написав ті великі і повні таємничости речення? Де за ними шукати? Хто може відгадати це і пояснити?

Перечитав ще раз листочка з календаря і побачив на другому боці адресу. Знайшов назву знайомої йому вулиці в їхньому місті і зрадів від несподіванки. Отже, там можна і

на цей рік набути календаря, а може й окрему якусь книжку, яка скаже йому більше про те, що так хвилює його душу.

Поспішно надягнув плаща і вибіг на вулицю. Сніг перестав падати, надворі було не холодно, але свіжо і ясно. Антін сів на трамвай і поїхав майже через усе місто. Вийшов з трамваю біля самого парку і пішов широкою вулицею в напрямку ріки. Запам'ятав добре число, яке стояло на календарі і шукав його між густими старими будинками. Ось ще пройти один квартал і буде воно. І з кожним кроком, як він ішов, у серці його збільшувалася тривога і якесь жагуче передчуття. Знайде він це число, але він не знає, чи це буде якась церква, чи книжкова крамниця, чи звичайний житловий дім. І що він казатиме там, чого властиво він іде, що його гонить, що його переслідує, чого він ще шукає на далекій незнайомій вулиці? Антін думав, думав і вирішив, що зайде під це число і отак просто спитає, чи немає там такого самого календаря і на цей рік. Оце й усе. А він не потребує комусь там розповідати про свої роздумування, про свою тривогу і про все те, що так сьогодні непокоїть його серце.

Між деревами стояв вікнами до хідника невеликий житловий дім з потрібним Антонові числом, але своїм виглядом він не казав, що там можна щось купувати. Був це звичайний житловий дім, з помальованим на зелено дахом і з ганком, обвішаним сухим торішнім хмелем. Антін пройшов хідником, минув цього дома, потім повернувся назад і пройшов удруге. Вийняв старого листка з календаря і ще раз подивився на останню сторінку. Ця сама вулиця і це саме число. Але хто ж там живе, звідки вийшов отой календар, що має

на собі такі таємничі слова, таку глибоку філософію?

Набравшись відваги, Антін звернув з хідника і пішов стежкою до ганку. Обтряс засніжені свої черевики, поправив коміра, сховав до кишені рукавиці і потиснув дзвінка. За стіною почулися кроки і двері широко відчинилися. В них стояв незнайомий, старший уже чоловік і навіть не спитався, чого Антонові треба, спокійно сказав:

— Прошу, дуже прошу заходити.

Антін навіть не зоглядівся, як опинився всередині, а незнайомий чоловік подав йому руку, мов би він чекав на нього, ніби вони були вже давно-давно знайомі.

— Я тільки на хвилинку, — несміливо проговорив Антін. — Я хотів запитати, чи не міг би я дістати в вас такого самого календаря, як я мав минулого року. Оце останній листок того календаря і тут ваша адреса. Мені він дуже потрібний і я хотів би набути собі його і на цей рік. А може я не сюди попав, але отут у мене є ваша адреса...

— Це тут, тут, — казав незнайомий. — Я дам вам календаря. У нас ще є... Але скиньте пальто, зайдіть на хвилинку. Ви десь недалеко живете?...

— Ні, я досить далеко звідси живу, в другому кінці міста, але навмисне приїхав за календарем. Роздягатися не буду, бо дуже спішу. Дякую.

— Що ж вас так зацікавило в нашому календарі? — знову незнайомий.

— Властиво, я й сам не знаю, що. Цілий рік я його не читав, зривав листки і кидав до кошика, але сьогодні відірвав останнього листка, мав якраз хвилину вільного часу і прочитав написане там. І воно мене зацікавило. Я читав ці слова кілька разів, шукав їх

у своїх енциклопедіях і не знаю, з якого це твору, чиї це слова. Але вони мені дуже глибоко впали до серця.

Незнайомий мило всміхнувся і Антін подумав, що він напевно знає дуже багато-чого, бо про те казали його щирі очі, глибоке й поважне обличчя.

— Молодий друже, — казав незнайомий, — я мушу з вами поговорити більше. В мене є твори, з яких ті слова виписані і я вам дам їх, якщо бажаєте. Це найбільша мудрість. І як що ви її шукаєте, ви її можете знайти сьогодні. Тому я бажаю, щоб ви хоча кілька хвилин вділили мені вашого часу. Не спішіть, бо й так усе наше життя спішить і відлітає, ніби сон. Воно таке коротке, що його можна зміряти кроками. А вічність довга-довга і незмірима. І до цієї вічности простує наше життя. Ваше і моє. В молодості воно, — так нам здається, — йде поволі, але в старості біжить дуже скоро. Тому не спішіть. Побудьте в мене хвилину, познайомимося, порозмовляємо. І якщо ви шукаєте тієї великої правди, за якою ви приїхали аж сюди, то ви її знайдете. Вона призначена і для вас. Роздягніться, прошу...

Молодий рахівник не міг опертися словам господаря. Він скинув своє пальто і разом з ним ввійшли до просторої і дуже ясної кімнати, заставленої полицями з книжками.

— Моє прізвище Павелко Олекса. Я старий емігрант, утікач з України. Живу ось тут кільканадцять років, живу самотній і редагую стінного календаря. Помагає нам одне добродійне товариство.

— А я називаюся Загребельний Антін. Недавно я приїхав сюди на працю, як рахівник однієї фірми. Вдень працюю, а

ввечері студіюю філософію в місцевому університеті.

— Я радий з вами познайомитися, молодий друже, — знову господар. — Прошу отут сідати. Почувайтеся, як у своїй хаті. Я приготовлю чай. Переглядайте мої книжки, які вас цікавлять, Отут останні видання Шекспіра, Гоголя... А тут ось книга, найважливіша книга за всі інші...

Він вийшов до другої кімнати, і Антін присунувся ближче до столу. Взяв одну книгу, розкрив і прочитав: Біблія. Здивовано розглянувся по кімнаті і зморщив чоло. Він чув про Біблію, але не читав її ніколи. Він знає, що це лектура духовенства, але не таким людям, як він. Наш вік, коли ми маємо атоми, телевізію, коли людина пливає під водою, літає попід небесами, спускається в глибину землі, коли людство дясягнуло найвищого щабля культури й цивілізації, примітивність Біблії повинна залишитися тільки в архівах минувшини, з єгипетськими й іншими віджилими старими писаними творами, — і Антін рвучко закрив Біблію, поклавши її на другому боці столу.

Господар приніс дві чашки, блискучого чайника з паруючою водою і білі сухарі. Сів біля столу і зложив руки на колінах.

— А тепер будемо розмовляти. Поговоримо про все, що вас цікавить, молодий друже. Будучи у ваших літах, я цікавився також усім, студіював на університеті, але через революцію не закінчив його. Бог мені приготовив іншу працю, інший проклав мені шлях. І добре, що ви студіюєте, працюєте. Це головне і дуже важливе, але ще не найголовніше. Бо людина може здобути все, осягнути найбільші знання, збагатитись тим, що є найціниіше в цьому світі, але... але кожна людина вмирає.

А потім?... Оце питання, на яке наука не дає відповіді. Але на це відповідає Біблія, оця свята книга. Вона розв'язує це питання. І світові треба цієї Біблії, бо тут написані ті слова, які примусили вас прийти до мене, шукаючи їх. Тут усьому початок і кінець...

— Перепрошую, — перебив свого співрозмовця Антін, — якщо в Біблії записані ті слова, то я хотів би їх прочитати сам.

Господар відкрив книгу і подав Антонові, тримаючи пальця там, де треба.

— Перш, ніж гори народжені, й поки Ти витворив землю та світ, то від віку й до віку — Ти Бог! Ти людину вертаєш до пороху... Бо в очах Твоїх тисяча літ, — немов день той вчорашній, що він проминув, й як сторожа нічна... Бо всі дні наші промайнули...

— Так, це те саме, що я читав у календарі. Я не думав, що така глибока філософія записана в Біблії. Не думав...

Молодий рахівник поклав руку на книжку і подивився на господаря. А годинник на стіні голосно пробив восьму годину вечора.

— Як я засидівся, — проговорив Антін і зірвався на ноги. — Мушу йти. У мене сьогодні ще багато справ.

— Не спішіть, друже, — казав господар — бо життя спішить і без нашого поспіху. Ми ще не переговорили всього. Ще більше говорити, ніж ми собі сказали. Наша тема дуже цікава і вона основна, бо все промине, а те, про що ми з вами говоримо, не промине ніколи.

Антін сів.

— Отже, дорогий друже, — казав господар, розкриваючи велику книгу, — написано, сказано і так є. Слово Боже однакове від віку, воно корисне і потрібне для всіх часів, для всіх віків. Воно ніколи не міняється. На-

писано, що небо й земля минуться, але не минеться Боже слово...

Було вже пізно. За вікном запалилися вуличні лямпи і сніг перестав падати. Антін довго розмовляв зо своїм новим знайомим, а коли було вже по одинадцятій годині, він збирався додому. Добрий господар подав йому пальто й капелюха і щиро потиснув йому руку з побажанням щасливого Нового Року.

— Дякую, дякую, — казав Антін якийсь схвильований і безмірно задоволений своєю сьогоднішньою розмовою. — Дякую вам і прошу подякувати від мене тому юнакові, що минулого року приніс мені календаря. Через нього я оце й познайомився з вами.

— Цього юнака немає вже між нами, — відповів господар.

— А де ж він?

— Умер. Позавчора поховали. Закінчив свій шлях достойно й гідно. Як справжній християнин. Похований на цвинтарі біля вашої вулиці. А був ще молодий, міг жити. Потрібний був для нашої праці, але...

Господар схилив голову і посумнів.

— А що сталося? — поцікавився Антін.

— Іншим разом розкажу вам про нього, бо це була золота людина. Був нашим колпортером і розповсюджував наші календарі. Минулого року пішов з календарями до одного дому, а там справляли новорічний баль. Люди були п'яні, озвірілі. Кинули його з високих сходів, зломили одне ребро, розбили голову, надвережили ногу. Полежав рік, зайшли в скаліченні якісь компікації і...

— А винних потягнули до відповідальности?

— Ні, не потягнули. Він не сказав, хто це йому так зробив. Простив їм. Він був

християнин в повному розумінні цього слова. Ідеальний християнин. Умів жити, працювати, умів умерти, а за життя умів усе простити недобрим людям.

Антін задумався.

— А хто ж тепер розповсюджує календарі?

— Покищо немаємо нікого, — відповів господар. — Шукаємо, може хтось знайдеться. Це велика праця і дуже важка.

— Я готовий перейняти працю юнака.

Господар підійшов ближче до Антона і поклав руку на його плече.

— Молодий друже, добре, якщо ви відважуєтетеся на цю працю. Але це праця дуже небезпечна. Ви ж добре знаєте, який наш світ тепер. Культурний, цивілізований, але озвірілий і безбожний. Але Бог може дати вам сили, і відваги, і мужності. Про це треба молитися. Я взавтра прийду до вас...

Молодий рахівник вийшов на вулицю і поставив високо коміра свого пальта. Надворі було тихо і врочисто. Свіжий сніг присипав хідники і на ньому рівно клалися Антонові сліди. У вікнах домів жаріли вогні, бо це був Новий Рік і люди ніде ще не спали. Антін став під високою ліхтарнею, вийняв з кишені квитка, з яким він мав іти на новорічний баль і порвав його на дрібні кусочки. І згадав у цей час свіжу могилу на цвинтарі, яку він сьогодні бачив. Тепер він знав, чия це могила.

Трамваю ще не було і Антін чекав. Стояв зо своїми думками і зо своїм рішенням. Далеко на міській вежі годинник продзвонив дванадцяту годину ночі. Скінчився старий рік і розпочинався новий. Він приходив до молодого рахівника зо свіжими думками, з новими мріями і з ясним зоряним небом, що жевріло мільярдами зір.

ВЕЛИКОДНІЙ ДЗВІН

Сотня отамана Сокола від самого Різдва стояла в густому лісі, окружена з усіх боків селами, мочарами і високими горами. Недалеко за лісом проходила ріка, а за рікою, яких п'ятнадцять кілометрів, було невелике містечко зо старим кам'янним замком і багатьма підземними тунелями. І в цьому старому замку стояла німецька військова частина, яка часом нападала на поблизькі хутора, а також турбувала в лісі повстанців. Соколова сотня нераз зводила бої з тією частиною, здобувала від німців харчі й воєнні припаси, а потім відступала назад до густого лісу. Німці не відважувалися пробиратися в глибину лісу, бо не знали справжньої сили повстанців, а власні їхні сили дотепер також були невеликі.

Сотня отамана Сокола давно вже шукала виходу з лісу, але ніяк не могла його знайти. Для того, щоб пробратися на правий берег Горині, треба було проходити через місто. Розвідка ж донесла, що німецькі частини в замку скріпилися новими силами, які прибули з фронту. Тому треба було чекати, поки розтане сніг, зазеленіють ліси, висохнуть дороги і можна буде виминути місто, обійшовши його здалека.

Сонце заходило за високу гору і пожежею обливало ліси. Молодий стрілець із Соко-

лової сотні стояв на варті, спершись правим плечем на липу. Перед ним простягався ліс, а з-заду на широкій полонині стояли вози, намети і догоряло багаття. Остап дивився на заходяче сонце, дивився на голубе вечірнє небо і згадував далеке своє село, родину. Серце його затужило, заболіло. Особливо чомусь тепер, коли заходить палаюче сонце, коли в лісі так тихо і чарівно, згадалася рідна хата, батько, мати, брати і сестри. Де вони?

Остап закинув рушницю на плече і ходив вдопканою рівною стежкою попід кущами ліщини. Ходив він тут у чужому незнайомому лісі, але серце його і його думки літали далеко звідси.

Коли сонце зовсім сховалося, до нього вийшла зміна, — його добрий приятель Артем. Він прийшов у новій німецькій шинелі, з перекиненою через плече рушницею і з двома гранатами, причепленими біля пояса.

— Іди та й відпочивай, — сказав він до Остапа. — Узавтра ввечері вирушаємо звідси, Отаман казав, щоб усі були готові десь на оту пору. За ніч пройдемо через Трясовище, а там непроходимі ліси, якими ще може не ходила жодна наша частина. Шкода тільки, що це на самий Великдень. Можна було ще тут відсвяткувати, а постій змінити по святах, але отаман каже, що є признаки, ніби німці можуть напасти на ліс.

— А коли Великдень? — спитався Остап, збираючись відходити.

— Узавтра, — відказав Артем. — Сьогодні ж великодня субота.

Остап аж тепер пригадав. І зрозумів він, чому це в нього так журно на душі, чому ще його серце так рветься кудись угору, чому це таке гарне небо, такий величній захід сонця і така чарівна тиша лісу. То ж узавтра Ве-

ликдень, Воскресіння Христове. Якраз оце минув рік від того часу, коли напередодні Великодня, такого самого весняного вечора він був у таборі полонених недалеко Холма. Вони стояли на чистому полі, обгороджені колючим дротом і стережені злими вартовими. Тоді так само було сумно на його серці, але ще багато сумніше, бо друзі його гинули з голоду і немилосердна смерть простягала вже й до нього свої руки. А йому так бажалося жити, повернутися додому, побачити, який то буде післявоєнний світ. Тоді був такий самий теплий і зоряний вечір. Удвох з якимсь незнайомим полоненим вони дістали лопату без держака, підсунулися вночі під самий дріт і почали копати прохід для втечі. Вартових було мало, бо розійшлися на свята до міста. І вони копали довго, напружено. Потім пролізли під дротом і опинилися на полі. Почали втікати, але вартовий біля брами помітив і застрочив кулеметом. Остап біг через високлі торішні будяки, а його приятель упав біля самого дроту, пронизаний кулею. Остап перебіг дорогу і кинувся в якісь зарослі. Два рази упав зачепившись за коріння, а потім біг далі. Ранком приплентався до якоїсь хати на полі, обсушився і загрівся. Кілька днів там був, а потім довідався про українських повстанців на Волині і прийшов сюди. Оце якраз рік. Якраз на Великдень 1942-го року. І небо було таке ясне і зоряне, а він молився до того неба...

Остап ішов, роздумував і не зоглядівся, що він уже давно минув свого намета. Він хотів уже звернути на свою стежку, але несподівано почув за собою голос отамана:

— Щось ти, друже, чимсь зажурився — сказав отаман Сокіл, дивлячись просто на Остапа. — Я оце йду, дивлюся на тебе, а ти

щось тихо говориш до себе і минаєш свого намета. Що ж з тобою?

Остап зніяковів. Подивився на свого отамана і засормився. Хотів щось сказати, але тільки махнув рукою і важко зідхнув.

— Ну, що ж, Остапе, кажи? — знову Сокіл. — Може кривду якусь зробив тобі хто?

— Нічого, друже отамане, нічого, — відповів тихо Остап. — Артем змінив мене і нагадав, що взавтра Великдень. А я й забувся зовсім. А це ж якраз сьогодні рік, як я вирвався з табору невільників. Цієї великодньої ночі Господь вирятував мене. Якраз рік тому. І я собі ще пригадав. Тоді я дав обітницю Богові, що кожної великодньої ночі буду про це згадувати, піду до церкви. А тут отака доля, навіть церкви нема. Коли б уже закінчилося оце все, щоб вернутися додому...

Отаман Сокіл положив руку на плече Остапа. Він став так близько, що Остап бачив очі свого командира і чув запах перфум від його свіжо поголеного обличчя.

— Знаєш що, хлопче? — сказав отаман. — Як бажаєш, можеш піти сьогодні до церкви. Це недалеко, за дві години зайдеш. Німці напевно не задумають робити випад, бо в них також свято і ти можеш піти. Щоб тільки на ранок вернувся, бо взавтра, так десь тієї самої пори залишаємо цей ліс.

— Як дозволите, то я піду, — відказав задоволений Остап.

— Дозволяю. Можеш іти.

— Дякую!

Остап повернувся і пустився до свого намету, але отаман його ще спинив.

— Але слухай, хлопче. Жодної зброї з собою не бери, окрім револьвера. Зголосишся до п'ятого намету і скажеш, щоб дали тобі шостизарядного німецького. Не вдягайся по-

військовому, але візьми звичайну маринарку, а як будеш іти, то найкраще отак попід тамтою горою, потім вийдеш на пісчану рівнину і тримайся старих таполів над проваллям. Побачиш озеро, то звернеш направо. Це не далеко, ну, дві-три години доброї ходи. Йди...

Отаман Сокіл стояв на горбку, показував рукою на захід і в темряві він був подібний до пам'ятника, якого Остап бачив нераз на шкільних книжках. Він подав Остапові тверду свою руку і пішов під кущами до багаття, що палало на полонині.

Увечері Остап переодягнувся, лишив у свому наметі всі особисті посвідки, поклав до кишені револьвера, вийшов зо свого намету і пустився вузькою стежкою до лісу. На заході, де недавно сховалося сонце, вже не було видно нічого. Тягнулася тільки довга смуга червоних хмар, але вони незабаром сховалися, бо Остап увійшов до темної гущавини високих дубів і кленів. Навколо нього стояла мертва тиша весняної ночі, а чіхрате гілля дерев закривали небо. Потім дерева були рідші, але дуже високі. Часом Остап ставав, наслуховував, ловив далекий крик сови, а потім ішов далі. На душі його лежали купи споминів і він тепер, ідучи, мав час перегортати їх у своїй пам'яті, згадувати те, що минуло і ніколи більше не вернеться до нього.

Чуть помітна в темряві стежка завернулася біля якоїсь прогалини, забіліла порозкиданими на ній порохняками і знову сховалася в кущі. А за кущами простягнулося поле, якісь лози і горбки з торішньою травою. Остап подивився на годинника і зміркував, що він уже зробив багато дороги. Час так скоро пройшов і йому нічуть не накучилося. Навпаки, він відчуває, що йому так добре, приємно. Здається, що це вернулося його дитинство і він

тепер вивів коні на нічлігування і ходить собі отак без жодної мети по полі. А там далі під кущем на свитині спить його тато... А коні злегка порскають і пасуться на конюшині... Так... Здається йому.

Остап поглядів у кишені твердого револьвера і дійсність обірвала спомини. Вийшовши на незоране поле, він став і поглянув на небо. Воно було ясне і глибоке. Зорі мерехтіли і палали. З лісу долітав голос якоїсь пташки. Остап здійняв кашкета, подивився кругом себе і якась глибока самотність огорнула його. Він став, перехрестився до зоряного неба і зговорив молитву. А після того йому стало ще спокійніше і легче. І знову він пригадав, що оце якраз минув рік від того часу, як він молився. Було це тоді, коли він утік з табору, перейшов кущі й опинився з другого боку лісу. Рік тому. Від тоді він ще не молився, навіть не бачив церкви, перебуваючи в лісі.

За старими тополями блищало озеро, а далі, за сіножатями вже було село. Щоб скоротити дорогу, треба було минути якогось піщаного вигона, а звідтам до села провадила рівна стежка. Остап знав її, бо кілька разів ходив сюдою зо своїми друзями. Тепер він ішов також, скинувши кашкета і розтібнувши рукави.

За вигоном забіліли перші стіни хат, огорожені високим дерев'яним плотом. Поза хатою йшла дорога до села і Остап пішов туди. В хатах блимали вогні, бо великодньої ночі люди не сплять усю ніч. На Остапа повіяло якимсь теплом і передчуттям великого свята. Стрілки його годинника стояли далеко за північ і він знав, що всі люди уже в церкві. Тому він спішив, минаючи перелази, двори, нікого не зустрічаючи на дорозі. Біля криниці пішов дорогою на гору, де стояла маленька

дерев'яна церква. Вікна її палали вогнями, манили до себе його втомлену душу. А кругом церкви росли липи, шуміли і розмовляли з собою. За липами тягнувся цвинтар з білими камінними хрестами, з багатьма зарослими могилами. Чорні липи, глибока тиша цвинтаря і освітлені вікна маленької церкви. Усе це таке саме, як було колись в його рідному селі. Остап мимоволі затримався біля воріт церковної огорожі і витер рукавом чоло. А потім, відмахнувшись від думок, перейшов брамою і, ніби лякаючись чогось, пішов попід церкву до дверей. Двері були відчинені, він увійшов, став у куті під стіною і навіть ніхто його не бачив. А в церкві було повно народу, горіли свічки, над головами людей плив кадильний дим і співав тихо священик за царськими вратами.

Остап похилився на стіну, поглянув на свої чоботи і побачив, що вони всі мокрі від роси. Мокра була також знизу його маринарка і рукави. Але він не звертав ні на що уваги, стояв і гаряче молився. Думав, що як тільки скінчиться служба Божа, він відразу вийде за двері і сховається в темряві, щоб навіть його ніхто не бачив. Великдень, велике свято, але все одно чужі тут для нього люди, ні одного знайомого обличчя. Він піде собі до свого табору. Головне, що він помолився, подякував Богові за те, що рік тому Він вирятував його, побув у церкві і вислухав великодне Богослуження.

Нараз голосний спів хору перервав Остапові роздумування і його тілом пройшов якийсь холод, якесь таке почуття, як було тоді, коли він утік з неволі, оглянувся і побачив далеко на полі огні табору. Там умирали його друзі, а він був вільний. Який добрий Господь!... Він, тільки Він урятував.

З-за іконостасу вийшов священик з хрестом у руці, став обличчям до людей і тричі голосно сказав:

— Христос воскрес!

Церква загриміла голосною відповіддю, а священик ще стояв перед людьми з піднесеним хрестом. Остап дивився на нього і йому здавалося, що сива борода священика розпливається по церкві, підноситься з кадильним димом і розходиться над головами людей. Священик махає своїм хрестом, а потім також розпливається і зникає з перед Остапового обличчя. Остап чує, що хтось бере його за плече, кладе свою руку на його шию... Він відкрив очі і побачив перед собою незнайоме обличчя з довгою чорною бородою.

— Тобі щось погано, сину? — сказав незнайомий і пустив Остапове плече.

— Нічого, нічого, — відповів Остап і поступився під стіну. — Це нічого. Закрутилася тільки голова... Воно пройде.

— Ви не тутешні? — запитався знову незнайомий, і поки Остап устиг відповісти, він підійшов до нього, обійняв його за шию, поцілував і сказав:

— Христос воскрес!

— Воістино воскрес! — відповів Остап і пустився до дверей. Але йому загородили інші люди вихід, підходили до нього, віталися з ним і цілувалися. І всі ці обличчя незнайомі йому, але тепер стали якісь близькі і серце його відчувало, що це мов би його рідні брати і сестри.

Коли Остап вийшов з церкви, на сході зарум'янилося небо, а повітря стало холоднішим і передранковою свіжістю падало на його обличчя. Остап зійшов з гори і аж тепер поглядів свого револьвера. Він лежав у тій самій кишені, але тепер він видавався Остапові дуже вожким і чомусь остогидлим. У церкві він бачив ікони, свічки, кадильний дим і спокійних людей. І як би то було добре, коли б отак жили на світі всі люди, як брати, як одна родина. Тоді не було б війни, бо ніхто не бажав би своєму братові зла. І він не потребував би сновидатися по чужих лісах і обороняти свій народ від ворогів, які напали на нього.

Остап вийняв револьвера, поклав собі на руку, подивився на нього, а він заблищав якимсь зловіщим блеском, як гадюка. Потім поклав його назад до кишені і пішов дорогою.

На краю села вирішив зайти до останньої хати і попросити напитися води. Постукав до дверей і зайшов досередини. Господар сидів при столі й читав. Остап привітався з ним, як належиться по-великодньому і попросив води. А господар, замість води, попросив його до столу, на якому лежав білий хліб.

— Прошу, прошу до столу, — казав господар, — краще напийтеся молока, чи чимось іншим підживіться.

Остап подивився на годинника, знав, що до табору свого ще зайде, а тому сів на лавку. Але господар узяв його за руку і просив таки до столу. А сам сів навпроти.

Остав пив з білим хлібом холодне свіже молоко, а господар говорив:

— Ви, значить, з лісу. Я знаю ваш постій, привозив зимою до вас трохи сіна для коней і харчі від села. О, дав би Господь, щоб оце все нарешті скінчилося. Саме читаю от з Євангелії про це, як Господа розп'яли, а Він воскрес. І коли б люди жили так, як Він навчав, то не було б війни. Він учить любитися, а не воювати і не вбивати одні одних. Ми ж усі брати і однакові перед Богом. Христос за всіх страждав і воскрес, щоб ми мали вічне жит-

тя... Їжте, прошу, кладіть на хліб більше масла... Прошу...

Остап таки добре поїв і подякував господареві. А господар накладав до кошика хліба, червоних крашанок, масла. Дав це все Остапові, а на самий верх поклав невелику книжку.

— І це візьміть. Це Євангелія. Читайте її, бо це книга життя, — казав, обмотуючи кошика білим рушником.

Остап прийшов до свого табору, як сонце вже стояло високо над лісом. Усі намети були вже звинені і лежали на возах. Хлопці метушилися, ладили упряж, запаковували до скринь гранати, викидали в кущі старі непотрібні скриньки.

Остап зголосився до отамана, віддав йому кошика з білим хлібом, а Євангелію хотів узяти собі. Але отаман побачив і затримав для себе, щоб переглянути.

Під вечір, як за далекою горою сідало червоне сонце, сотня отамана Сокола була готова в дорогу. Отаман перейшовся між возами, видав останні розпорядження і чекав, поки всі вози з'їдуться і зберуться разом на поляні. До нього підійшов старший стрілець і запитався:

— Друже отамане, а що ж буде з тим? —

— З ким? — перепитався отаман.

— А з тим німцем?

Отаман аж тепер пригадав, що вони мають з собою німецького вояка, якого минулого тижня повстанці зловили в місті і зв'язаного привезли до табору. Від нього вони і довідалися, що до замку прийшло підкріплення і що їм звідси треба виїхати.

Отаман подумав, поправив на грудях ремінну перехрестку від револьвера і відрубав:

— Ну що ж, возитися з ним не будемо. Він нам сказав те, що треба, а тепер...

Не бійся, нашого брата вони не жаліють... Ти піди приготов свого воза, а мені поклич Остапа.

Остап прийшов до отамана, не знаючи в чому справа.

— Слухай, друже, — казав отаман, — за кілька хвилин ми виїздимо, а ти залишишся тут на поляні. Там он прив'язаний до липи німець, скінчиш з ним, а тоді на коня та й доганяй нас. Розумієш?.... Нам нема чого з ним возитися. А вони, як прийдуть на наше місце, то й знадуть собі свого камрада.

На знак того, що Остап все зрозумів, він кивнув головою і трохи зморщився.

На поляні ще було видно, як останні вози сховалися на завороті ліщинових кущів. Остап тримав поводи свого коня, а недалеко нього сидів на траві зв'язаний німецький вояк. Він дивився на Остапа благальним поглядом, а обличчя його було бліде, як крейда. Остап здійняв з плеча рушницю, а коня прив'язав до дерева. Підійшов до полоненого на кілька кроків, а цей упав перед ним на коліна і високо підніс свою голову. По його обличчі текли сльози і спливали по зарослій бороді.

— Бам! Бам! Бам! — почулося з далекого села.

Остап опустив рушницю цівкою до землі і так і завмер. Нараз він пригадав священика з хрестом у церкві, згадав людей, що молилися, велике свято там у тихому селі, а він оце стоїть над безборонною людиною, якій має відібрати тепер життя. Там, на селі Великдень, дзвін кличе людей на службу Божу, а тут, у лісі, вбивство, пролиття крови, злочин.

Остап метнувся, підніс рушницю, але почув, що він не зможе стрілити, не зможе забити живої людини. Але що ж робити? Доганяти табір і просити, щоб хтось інший це

зробив, уже пізно, бо вози від'їхали далеко. За той час німець може розв'язатися і втікти. Брати ж його зв'язаного на коня і везти, він також не може. А забити його він не має сили. Якийсь голос йому каже, що сьогодні Великдень і сьогодні особливо всі люди повинні бути собі братами. Можливо, що той німецький вояк розстріляв сотні селян, можливо, що знущався над невинним населенням у місті, а може й ні... Хто його знає. Може він найгарніша людина, можливо залишив удома дружину, дітей...

І нараз якась думка стрілою промайнула в його голові. Він схопив рушницю, підніс її над собою і два голосних постріли пронеслися довгим відгомоном по лісі. Кінь рвонувся на прив'язі і став на задні ноги. А Остап прибіг до німця, розрізав на його руках мотузки і з усієї сили крикнув, показуючи на кущі:

— Шнель! Раус!...

Остап знав, що він зле сказав по-німецьки, але німець його зрозумів, бо він зірвався, на ноги і кинувся в кущі. А Остап прибіг до свого коня, вискочив на сідло і пустився доганяти своїх товаришів. Вітер шарпав його за обличчя, а навздогін за ним біг звук великоднього дзвону, що долітав з села:

— Бам! Бам! Бам!

Дорога йшла лісом, а на ній лежали свіжі сліди коліс. Здалека ще Остап побачив свою сотню і стримав коня. В лісі було тихо і так само тихо було на Остаповій душі. Він мав таке почуття, ніби оці пташки, що співають цього весняного вечора, співають йому, а квіти, які цвітуть під кущами, махають йому своїми білими голівками і радісно сміються. Великдень. Христос воскрес.

Другого дня сотня отамана Сокола відпо-

чивала серед густої зеленої соснини. Сонце підбилося високо і по лісі розпливався запах свіжої живиці. Скрізь по траві і на галявинах гарячого піску лежали горілиць молоді повстанці. Коні стояли в холодку або паслися на полянах, де росла молода трава. Остап вибрав собі самотнє місце і простелив шинелю під високим деревом. Лежав і дивився в глибінь неба. Думки його пливли знову до рідного села. Сьогодні ж другий день Великодня.

— Остапе, Остапе! — почув він недалеко за собою. — Тебе кличе отаман. Он там на передньому возі.

Остап захвилювався і по його тілі пробігла струя холоду. Ану ж виявилося, що він віддав догори два постріли, а німця відпустив. Що ж тоді?

Він поклав шинелю на руку і пішов до передніх возів. Отаман сидів у своїому наметі й розглядав карту позначену різними чорними і червоними стежками. Він був сам один. Сказав Остапові сісти біля столика, а сам сів навпроти.

— Знаєш, Остапе, — почав отаман, — не добре ми зробили з цим німцем. Забили отак людину та ще й зв'язану. І то на самий Великдень. Як би там не було, а він також людина, має десь свою родину, матір, батька, може дітей... Нехай би собі був ішов до міста. Я оце якраз читаю Євангелію про те, як Христос з'явився Своїм ученикам по воскресінні. Цікава книжка. Я перед тим ніколи не читав Євангелії. І от, знаєш, війна віною, а Бог таки є. І я думаю, що кожна людина, що йде до армії, не винна, що її забирають. Хто б то не хотів бути зо своєю родиною, правда? Але це вже такий закон війни, що одні одних убивають і не відомо, хто за це буде відповідати перед Богом.

Отаман замовчав. Його обличчям промайнула тінь смутку й журби.

— Так, Остапе, — казав він знову, — мені жаль, що ми його забили. Молода людина, нехай би собі жив на білому світі. Ти не винен, а винен я, бо я так розпорядився.

Він сів на стільці, а Остап підвівся на ноги. Спочатку він думав, що отаман хоче його спровокувати, але потім переконався, що це не так. І, випроставшись перед Соколом, Остап по-воїцьки відрубав:

— Слухняно доношу вам, пане отамане, що вашого наказу я не виконав.

— Якто? — спитався з поспіхом Сокіл.

— Отак, не виконав та й усе. Уже був здійняв з плечей рушницю і підніс до пострілу, як нараз почув голос великоднього дзвону з сусіднього села. І я пригадав собі, що це ж Великдень, що я був у церкві, молився. Тоді опустилися мої руки і рушниця мало не випала на землю. Такого я ще ніколи не переживав. Ви ж знаєте, що мені не тяжко убити ворога, але тоді я того зробити не міг. Він стояв зв'язаний передо мною на колінах, по його обличчі текли сльози, як горох, а дзвін: бам! бам! бам!... І я тоді стрілив два рази догори, потім розв'язав німця і сказав йому втікати, а сам на коня та й до своїх. І чув я, що на серці мені так добре, так легко. Отак було, а тепер робіть зо мною, що знаєте...

Отаман поступився до Остапа. Подав йому руку і сказав:

— Добре зробив. Так краще.

Остап вийшов з намету і розглянувся навколо, чи ніхто не чув, що вони говорили з отаманом.

Потім пішов на своє місце, ліг горілиць на траві і знову дивився на глибінь неба.

А по лісі розпливався запах і чар весни.

БОРОТЬБА

Гордій Лукич протер рукою заспані очі, скинув із себе рядно, яким він завжди накривався і сів на лавці під самою стіною. У хаті було тихо, бо дружина його з дітьми спали на великому дерев'яному ліжку і не чули, коли Гордій пробудився. Світло місяця падало з вікна на протилежну стіну і відбивало на ній чіхрату тінь дерева, що росло на розі хати. Було вже далеко за північ, бо місяць, зачепившись за хмару, стояв на тому самому місці, де він завжди стоїть тоді, як у селі давно сплять, а півні ще не співають. Гордій дістав під лавкою старі черевики і надягнув їх на босу ногу. Заложивши руки за шию, він так сильно потягнувся, що аж щось тріснуло під правим плечем. А сон, ніби хтось узяв і відрубав сокирою. Очі широко дивилися в темряву ночі, а уста сонно позіхали. Йому хотілося походити по хаті або вийти надвір і піти собі стежкою через сад аж до самої річки. Особливо Гордій не міг спати від тоді, коли Фадей, його найближчий сусід, сказав йому віддати довг. Правда, це була сума невелика, можна було б продати корову й віддати, але що ж буде тоді? Діти залишаться без молока, а він позбудеться з двору останньої худоби. І що ж тоді буде з нього за господар, що казатимуть люди?

Гордій став біля вікна, притулив чоло до шиби і чув, що скло таке холодне, а його чоло дуже гаряче. Накинув на плечі камізельку, причесав рукою волосся на голові і пустився біля печі до дверей. Діти спали на ліжку, розкинувши руки й ноги і були подібні до полін дров, які рубач порозкидає в безладі по подвір'ї. Біля них лежали зібгані на одну купу рядна і подушки. За ліжком чорніла стіна з повішеною на ній загашеною лямпою.

Гордій підійшов до ліжка, прикрив дітей, дістав зо сволока картуза і потихо відхилив двері до сіней. Свіже повітря літньої ночі кинуло йому в обличчя запах черемхи і приємної літньої прохолоди.

Стежка до річки снувалася через город. Праворуч стежки гойдалися широкі соняшники, а ліворуч — коноплі. Місяць саме зайшов за хмару, якраз так, як співається в пісні. Гордій стояв на стежці і думав, що тепер не варто йти над річку, бо стежка вузька і аж хлюпочеться від нічної роси. Зрештою, йому й нічого туди йти, немає за чим. Він тільки отак вийшов собі надвір, бо не може спати. Вийшов подумати, пожуритися, прибити тяжкий час безсонниці і важкого лежання в темній хаті.

Біля стежки білів широкий черешневий пень. Кругом нього була витолочена трава і порозкидані сухі тріски. Гордій сів на пень, простягнув ноги перед себе і так сидів, ніби чекаючи когось. Навколо нього було так тихо, як то завжди буває глибокої літньої ночі на селі. Гули тільки хрущі, б'ючись з листям дерев і далеко на старих панських тополях якась нічна пташка кричала нерівним голосом, подібним до голосу зайця осіннього вечора. У хатах ніде не світилося, тільки світили зорі в

глибокому небі і біля черешневого пня світилися якісь комашки і червячки. Гордій сидів, втягав до грудей холодне повітря ночі й дивився перед себе туди, де росли соняшники і гули хрущі.

Нараз він почув, як у сусіда Фадея рипнули двері, а потім чиясь тінь вийшла від хати і попід тином попрямувала до саду. Біля перелазу ця тінь затрималася, ніби прислуховувалась до чогось, ніби когось чекала. Місяць якраз виплигнув з-за хмари і Гордій пізнав, сусіда Фадея. Він пізнав його по нерівній ході і по солом'яному брилі, який завжди дуже дбайливо лежав на його голові. Тінь обережно поступалася від перелазу, знову пристанула, знову щось слухала, а потім поволі пішла у сад до старої дуплавої липи, на якій щоліта кублилися галки і дикі голуби.

Гордій сидів між кущами на пні і його ніхто не бачив. Тепер йому було дуже цікаво знати, чого оце Фадей не спить, а вештається так пізно по дворі. Раніше з ним ніколи такого не бувало. Він ішов спати тоді, як за лісом сідало сонце, а вставав тоді, коли воно вранці показувалося з-за гори на другому кінці села. А особливо влітку в його хаті майже ніколи не засвічувалося світло.

Спочатку Гордієві бажалося встати, підійти до сусіда, сісти вдвох під хатою на призьбі і порозмовляти. Вони завжди так робили. Сідали на Фадеєвих колодках або на Гордієвому перелазі і довго розмовляли, як добрі сусіди. Тепер йому також бажалося встати і підійти до Фадея, але цікавість не пускала. Бажалося йому побачити, чого це Фадей прямує до саду і ніби обережно перед кимсь ховається.

А тінь підійшла до липи, оглянулася ще

раз навколо, постояла якусь хвилину, а потім зловила руками найнижчу гілляку липи і почала спинатися на дерево. Солом'яний бриль упав на землю, але Фадей його не підійняв. Він уже тримався обома руками за стовбур, опирався ногами і ліз догори. Галки на липі, почувши шорох, зірвалися й полетіли десь над садом. У темряві їх не було видно, тільки було чути тріпотіння їхніх крил.

Фадей присів на найнижчій гілляці, поправив на собі сорочку, а потім почав лізти вище і вище. Він ліз так тихо, що Гордій нічого не чув, але від часу до часу бачив між гіллям його білу сорочку, яка й казала про те, як високо він був.

Гордія пройняла ще більша цікавість. Він майже перестав дихати. Накинув на свою білу сорочку якогось мішка, що висів на плоті, став навприсідки і попід коноплі підсунувся до самої Фадеєвої межі. Тепер він був зовсім близько від липи, але Фадея не було вже видно. Він заховався в зеленій гущавині і не відомо, що він там робив наверху. На траві під липою лежав тільки солом'яний бриль і чорний піджак, якого Фадей скинув із себе.

За короткий час на дереві знову почувся шорох, а потім Гордій побачив білу сорочку, яка поволі зсувалася наниз. Він заховався між коноплі, ліг на землі і придивлявся, що то буде далі. А Фадей зсунувся на останню гілляку, притримався обома руками і скочив на траву. Поправив на голові розкуйовджене волосся, витер руки об штани і взяв з трави бриля. Потім обійшов кругом липи, пристанув, послухав щось і пішов стежкою до хати.

Гордій вийшов із конопель, скинув з плечей мішка і собі пішов до своєї хати, але пішов другим боком, поза тином, щоб не було

видно до Фадеєвого подвір'я. Потихо відчинив двері і так само потихо ліг на свою лавку. В хаті всі спали, як і перед тим, тільки старий годинник з довгим поіржавленим ланцюгом на стіні стукав рівномірно і голосно. Гордій лежав горілиць, але заснути не міг. Через вікно він бачив високу Фадеєву липу і вона тепер не давала йому спокою. Настирливі думки і всілякі здогади ломили його голову:

— Чого той Фадей туди лазив? — думав Гордій. — Щось, мабуть, ховав, чи гроші, чи якісь важливі документи, чи зброю, чи іншу таємницю? Він якийсь дивний отой Фадей, а особливо останньо таким став. Мало з ким говорить, колупається в книжках, записує щось, вирізує з газет якісь вирізки, комбінує, чогось шукає. А може якийсь чародій, знахор, ворожбит?

Холод поліз поза Гордієвими плечима і він вище підтягнув на себе рядно. Поправив під головою подушку і почав дрімати. За вікном густішала темрява, а від річки плив сивий туман.

Над самим ранком до Гордія прийшов сон. Він задрімав, але заснути так, як треба, не міг. Усе пробуджувався, лячно дивився у вікно на Фадеєву липу і тривожні думки не давали йому спокою. Тоді він відвернувся від вікна, накрився з головою і намагався нічого не думати, нічим не журитися, щоб заснути хоча над самим ранком.

Прийшов ранок. Сонце розкидало по селі своє золоте проміння і принесло його також до Гордієвої хати. Гордій зірвався на ноги і протер очі. Голова його крутилася, а думки стрибали, ніби сполохані галки. Він глянув у

вікно і зморщив чоло. На Фадеєвій липі вуркотіли голуби.

Заспаний Гордій вийшов на стежку і розглянувся навколо. Скрізь було соняшно і скрізь пахло ранковою прохолодою.

— Доброго ранку, сусідо! — почув за собою Гордій і аж здригнувся від несподіванки.

Від перелазу йшов Фадей, спираючись на палку, яку він завжди носив з собою, особливо тоді, коли йшов у далеку дорогу.

Гордій відповів і привітався з Фадеєм.

— А чого оце ви так рано встали? — запитався.

Фадей оперся ліктем на парелаза, а палку повісив на лівій руці. Солом'яний бриль прикривав його голову, а з лівої кишені чорного піджака визирав зелений олівець.

— Устав, бо нечисте сумління не дає спати, — почав жартівливо Фадей.

Гордій широко відкрив очі.

— А що ж таке? — спитався знову, дивлячись пильно на Фадея.

— Та я так собі, — виправдовувався Фадей. — Покищо нікого не забив, нікого не запалив, як кажуть люди, то й сумління маю спокійне. Жартую так. Але встав рано тому, що йду до міста. А ви тимчасом придивіться до моєї хати, попильнуйте, щоб дітвора не бігала по саду, не робила шкоди. Я буду в місті два-три дні, а незабаром може й зовсім туди переїду. Але це в майбутньому. Купив невелику круподерню і тепер йду оформити документи. Мабуть, що треба буде вам уже подумати про свій довг. Я б ще чекав, але, як бачите, далі не можу. Сам десь мушу шукати, щоб позичити сотку-дві.

Фадей пішов за ворота, а Гордій так і залишився стояти біля перелазу. Він навіть ні-

чого не сказав Фадеєві, не просив почекати ще, бо знав, що це було б зайвим. Фадей потребує грошей і годі.

Прийшовши до хати, Гордій присів на лавку і важко задумався. Його малі діти бігали вже по долівці, потім лізли йому на коліна і обіймали за шию. А він сидів невеселий, зажурений і сумний. Дружина побачила, підійшла до столу і спиталася:

— Що сталося, Гордію?

— Нічого не сталося, але станеться, — відповів він, не підводячи голови. — Фадей купує в місті якусь круподерню чи млина і мусимо віддати гроші. Треба буде продати корову, бо іншої ради в нас немає.

— Ну і що ж, Гордію? Не журися, — потішала дружина. — Бог не залишить. Чи ж мало в селі людей без корови, чи ж мало дітей, які виростають без молока, виростуть і наші. А Бог якось допоможе, от побачиш...

Гордій підніс голову і зустрівся з поглядом дружини. В її очах стояли сльози.

— Тобі легко сказати, що Бог допоможе, але що було б, коли б діти не мали молока? Щоб ти дала їм їсти? Га? Немає хліба, ось виходить картопля і тільки одне молоко держить наших дітей, — казав Гордій гірко й розчаровано. Він знову опустив зажурену голову і обійняв рукою найменшу дитину, що саме вилізла йому на коліна. У хаті було тихо, але ясно, бо проміння соняшного ранку заливало її золотом. Дружина підійшла до печі і витерла рукавом очі.

День був соняшний і теплий. Гордій попрятав на своєму подвір'ї, а потім пішов до Фадеєвої хати, закрутив дротом ворота, обійшов кругом хати, подивився на липу і відчув, що він тепер відповідальний за все

Фадеєве господарство. Отут комора, хата, сад, а за садом довгий город. Господар, можливо, повернеться за два-три дні, а він тимчасом мусить усього допильнувати.

Він підійшов під липу і подивився догори. Пригадав Фадея, як він спинався на липу розмахуючи ногами і зробилося йому смішно. Чого він туди лазив? Цікавість наповнювала його груди, йому бажалося тепер полізти туди і пошукати в дуплах того, що Фадей заховав. Зрештою, він і не знає, а може Фадей звідтам забрав щось перед тим, як їхати до міста. Напевно гроші на круподерню. Він оглянувся навколо і побачив, що на липу лізти не може. Люди їхали дорогою на поле, а жінки йшли з відрами по воду. І свій задум Гордій відложив до вечора.

Увесь цей день Гордій ходив, ніби сам не свій. Дружина його пішла в поле, а він був удома. Він не сказав їй про те, що він бачив уночі, але бажав раніше сам усе дослідити і розвідати.

Увечері Гордій сів на тому самому пні, на якому він сидів уночі і чакав, поки надворі зовсім стемніє. Місяць ще не сходив, а сонце щойно сховалося за церкву. У селі ще гомоніли пастухи і рипіли журавлі біля криниць. Але коли все стихло, Гордій надягнув на свою білу сорочку сивого піджака і пішов попід тином до Фадеєвої липи. Ішов так обережно, ніби він ішов виконати якийсь найбільший злочин. Серце його тремтіло від якогось схвильовання і страху. Роса спадала йому на обличчя, але він не витирав її, а, схилившись, ішов далі й далі.

Під самою липою ще раз оглянувся. Постояв хвилину, послухав і подивився догори. Там було темно і тихо. Зорі пробивалися

крізь густе віття і блимали ясно і дружньо. Гордій підскочив, відбився ногами від землі, вхопився за найближчу гілляку і почав змагатися, щоб сісти зверху. Ноги його зсувалися по стовбурі, але він увесь час розгойдувався аж поки не закинув їх наверх гілляки. Важко зідхнув і ще раз послухав, чи хто його не підглядає. Але навколо було тихо, лише галки на верху липи, почувши його, зірвалися і полетіли над садом.

А Гордій ліз вище і вище. Ось він уже на половині дороги до верху. Гілляки на липі грубі і кострубаті. Він їх обіймає, чіпляється за них руками й ногами, відсуває зо своєї дороги дрібні галузки і серце його все більше і більше б'ється. Ось він уже на самому версі високої липи. Там гілляки сухі й безлисті. Потріскалися від дощів і біліють до зоряного неба, ніби грубі кістяки. Гордій знайшов вигіднішс місце, присів між росохами і так утомився, ніби він пройшов дуже далеку дорогу. Він водив руками по стовбурі, шукаючи якогось дупла, але нічого не міг знайти. Тоді поліз ще вище і там побачив широкий отвір між двома виростами. Присів зручніше і притримався рукою за дупло. Звідтам віяло теплом і запахом спорохнявілої кори. Гордій встромив руку досередини. Сухе порохно шаруділо, ніби пшенична полова. Воно було шорстке і тепле. Гордієва рука перегортала це порохно і раптово натрапила на щось тверде, ніби камінь. Гордій завмер і йому здавалося, що серце його перестало битися. Миттю він шарпнув з дупла руку, але негайно знову посунув її туди. Він вийняв невеликий вузол, замотаний у грубе полотно, підніс до обличчя і зважив у руці. Вузол був тяжкий, а всередині його щось шаруділо, ніби старі черепки.

— Золото! — прошепотів Гордій сам до себе і ще раз зважив знахідку в руці. А потім поклав назад її на своє місце і поклав так скоро, що рука його аж задрижала. Подивився догори і побачив на небі багато зір. І зробилося йому страшно на липі. Навколо ніч, безлюддя, а тут якийсь скарб, може щось зачароване. В очах йому потемніло, голова закрутилася і він притримався за липу, щоб не впасти. Руки його почали тремтіти і він чимскоріш почав зсуватися наниз.

Прибіг до хати схвильований і білий, ніби папір. Дружина зірвалася від кужіллю і несамовито крикнула:

— Гордію, що сталося?

— Золото, Маріє, золото! — схвильовано відповів Гордій. — Я знайшов золото. Червінці... Цілий вузол. Маріє, ми можемо бути без довгу, можемо бути багатими. Золото, Маріє, справді золото!... Розумієш?...

— Нічого не розумію, Гардію. Скажи, яке золото і що ти знайшов. Де?... І не хвилюйся так, а кажи до толку.

Дружина помогла йому сісти на ослін і скинула з нього піджака. А Гордієві уста тремтіли і все повторяли:

— Золото, Маріє, золото!...

— Яке ж золото? Кажи...

— А ось таке золото, що минулої ночі я бачив, як Фадей... Але тихо, не можна отак собі голосно про це розповідати. Присядь, Маріє, отут і я тобі розкажу... Отут... Бачу, а Фадей іде чогось до своєї дуплавої липи. А потім поліз на липу, а я сьогодні дослідив, чого це він туди лазив. І знайшов у дуплі золото... Цілий вузол. Тепер, Маріє, можемо бути багатими і не мати жодного довгу. Можемо мати корову і ще й не одну. Можемо

мати все, що нам забажається. Розумієш?... Рузол тяжкий і я хотів відразу взяти, але напав мене якийсь страх і я не взяв. Можемо забрати зараз. Ти постоїш під липою, а я полізу наверх... А потім будемо продавати по трохи віддамо довг, купимо щось для себе і для дітей...

Марія слухала, а коли Гордій скінчив, вона важко й глибоко зідхнула. Потім всміхнулася і змірила очима Гордія.

— А звідки ж ти знаєш, що це золото?

— Як то звідки? То ж вузол брязчав так, як золото. Справді брязчав. Я притулив до самого вуха і чув. Це справді золото, бо що ж інше він ховав би. Купує ж круподерню...

Марія подумала хвилину, мов би щось вирішувала в душі, а потім з глибоким докором промовила:

— Гордію! Може це й справді золото, але ти забуваєш, що коли це насправді червінці, то вони не твої. А Фадей же був твій добрий сусід. Позичив тобі грошей, не брав з тебе жодного проценту, ніколи не бажав тобі зла. І чи ж не судитиме тебе сумління за те, коли б ти присвоїв собі чуже? Чи ж не говоритиме до тебе твоє серце?

Гордій мовчав. Годинник на стіні рівномірно стукав, а Марія говорила далі:

— Я того дуже боюся, Гордію. Потім може виявитися, справа піде до суду, посадять тебе до в'язниці, а що я робитиму з дітьми? А що скажуть люди, які вважали тебе чесним? Від нас же відвернуться люди, проклянуть нас і кара Божа спаде на нас і на наших дітей. Я боюся того, Гордію, дуже боюся. Краще нехай Фадей забере ті гроші, ми продамо корову, віддамо довг, але сумління наше буде чисте, душа буде вільна.

Гордій важко ворухнувся, не підводячи голови. Обличчя його покрилося тінню безнадійности і розпачі. Він, не скидаючи чобіт, ліг на лавці і простягнув ноги під стіну. Повів рукою по чолі і сильно зморщився.

Усю цю ніч Гордій не сплющив ока. Лежав горілиць на ослоні, дивився крізь вікно на Фадеєву липу і снував свої плани. Обдумав усе від самого початку аж до кінця, але жодного виходу не знаходив зо свого положення. Одне тільки може його врятувати, це Фадеєве золото. А так, то я пропав, — вирішив Гордій і відвернувся від вікна.

Марія почула його неспокійність, прийшла і сіла біля нього. Їй було жаль Гордія. Він важко працював, бився, ніби риба об лід, дбав, клопотався, але ніяк не міг зв'язати кінців. Діти дрібні, поля в них мало, а припрацювати щось з боку немає де. Поклала свою руку на його плече.

— Гордію мій дорогий, не журися. Бог допоможе. Пригадуєш, як ми будували хату, тільки що поженилися і тоді нам було ще важче. Але дав Бог і пройшло те. Минуться і теперішні клопоти, а посягати на чуже ми не можемо. Я довго над тим думала, не сплю так само як і ти, але я вирішила просити тебе, щоб ти перестав думати про Фадеєве золото. Це не наше і на тому кінець.

Уранці Гордій встав ще перед сонцем. Насамперед обійшов Фадеєве подвір'я і подивився, чи все на своєму місці. Світило сонце, був гарний день, але на Гордієвій душі лежала важка темрява. Усю минулу ніч він боровся з собою, обливався потом, шукав якогось виходу, а тепер мав таке погане почуття, мов би він устав після тяжкої хвороби. В голові шуміло, а в устах було сухо і гірко.

Фадей приїхав додому перед вечором. Він сказав Фадеєві, що полагодив усі свої справи і за два тижні виїздить з села. І це остаточно розбило Гордія. За два тижні він мусить віддати довг, за два тижні його діти будуть голодні, ніби сироти. Але він ще може врятувати себе. Сьогодні ввечері може забрати золото, а дружина не потребує про це знати. Отже, йому залишилося ще два тижні, але до останнього дня чекати не можна. Чимскорше він забере те золото, тим краще. А тоді скінчиться його біда, боротьба з самим собою. А ця боротьба страшна і жорстока. Вона відібрала Гордієві сон, кинула його в якусь глибоку темряву, в якесь бездонне провалля, з якого він не може вилізти.

Увечері знову засвітилися зорі над селом. Гордій давно вже стояв під коноплями і чекав, аж зовсім стемніє. Потім тихо підійшов під Фадеєве вікно і краєчком лівого ока заглянув досередини. Він бачив, що Фадей був сам. Сидів біля столу і щось пильно записував. Біля нього стояла лямпа і заслоняла його обличчя. Гордій постояв хвилинку, переконався, що ніде нікого немає, миттю пустився до липи. Вчепився за найближчу гілляку і готовий був скочити на неї, але почув, як чиясь рука схопила його за сорочку. Оглянувся і завмер від несподіванки. Перед ним стояла Марія. Гордій дивився на неї, ніби зловлений на найбільшому злочині і не міг промовити слова. А вона взяла його за руку і потягнула до перелазу.

— Гордію, йди додому і не роби того. Не можна так, Гордію... Чому ж ти мене не слухаєш?...

Він ішов за нею, як дитина, яку веде мати від якоїсь небезпеки. Йшов і не промовив ні слова.

Біля самого порога своєї хати Гордій нараз шарпнувся, вирвав свою руку з Маріїної руки і пустився до Фадеєвого подвір'я. Дружина пішла за ним. Вона бачила, що Гордій сховався за Фадеєвими дверима, а тому стала під вікном. Серце її тремтіло від надмірного схвильовання. Притулилася до стіни і бачила, як Гордій, ввійшовши до хати, несміливо наблизився до Фадея, що саме вечеряв при свому столі, і почав щось говорити. Марія притулила вухо до відхиленої шиби і чула невиразні відривки Гордієвих слів:

— Візьміть, добрий сусідо, оце ваше золото і переховайте собі його в друге місце... Знаєте, я бідний, у мене діти... Я можу спокуситися... Я цілу ніч не спав через нього, боровся із собою, змагався і таки вирішив просити вас, щоб ви його переховали в інше місце і щоб я не бачив і не знав, де воно.

Фадей стояв перед Гордієм, ніби прикований до долівки. Тримав ложку в руці й не знав, що має казати і що робити. А Гордій обернувся до дверей, вибіг на подвір'я і пустився до свого перелазу. Там чекала на нього Марія. Вона витерла фартухом очі і знову взяла Гордієву руку. Знову вела його до своєї хати, вела ніби безпомічну й безрадну дитину, якій треба опіки, бо сама вона ще безсила.

У хаті діти вже спали. На стіні блимала лямпа, моргаючи блідим світлом по темних стінах. Гордій скинув піджака і ліг на ослоні. Закрив обличчя руками і тихо казав:

— Мені сором, Маріє, що подумав таке. Ти ж знаєш, що я соломинки нічиєї ніколи не взяв, а тепер хотів стати злодієм, забрати в людини те, що вона придбала собі на протязі всього життя. Хотів зробити зло тому,

хто робив мені багато добра. Прости мені, Маріє, ти краща за мене...

Марія нічого не сказала, бо в сінях почувся скрип дверей і через поріг переступив Фадей. Він не був сердитий, а навпаки, був усміхнений і якийсь веселий.

Гордій зірвався з ослона, занепокоєний і засоромлений. Хотів щось сказати, але Фадей його перебив:

— Нічого, Гордію, нічого... Не хвилюйтеся. Я тільки хотів би знати, як це сталося, що ви знайшли моє золото? Розкажіть...

Він присів на ослоні і Гордій розказав йому все від початку аж до кінця. А коли скінчив, Фадей, посміхаючись, сказав:

— Отже, Гордію, це не золото і коли б ви його забрали, то не мали б з нього жодної користи. Ви знаєте, що я — бувший офіцер царської армії. Служив при війську довгі літа, бував на багатьох фронтах, заслужив багато військових відзнак і зберіг їх дотепер, як пам'ятку. Найбільше це мідяні медалі й хрести. Але, їдучи до міста, я думав, що прийдеться там бути кілька днів, може вдома статися яке нещастя, пожежа, то я заховав це на липі. Отак якось по-дитячому, а це може для того, щоб випробувалася ваша чесність... Ці мідяки й мені непотрібні, бо коли б була збереглася Росія, коли б ми були виграли війну, то може б щось з того було, а так то навіщо воно?... Але бережу оце все, як пам'ятку, як згадку про минулі молоді літа. Кожен медаль чи хрест нагадує мені про щось страшне, про наші бої, про взяття якогось міста, про прорив фронту, дротяні загороди, про страшні атаки кінноти, про кров, про кров... Ах... А найбільше записався в моєму серці бій біля Львова. Ми йшли в атаку, пі-

хота на піхоту. Надворі стояла весна. Гарний був соняшний день, а ми різалися взаємно. Ворог наш був відбитий, і втікав полями. Я присів за деревом і прицілився до втікаючого солдата. Вистрілив і не хибнув. Солдат упав на траву, а я чимскоріш побіг побачити свого ворога. Він лежав горілиць, дрижачи останніми знаками життя. Я витягнув з його кишені записну книжчеку, розгорнув її і на мене подивилася звідтам молода жінка з двома маленькими дітьми. Передо мною закрутився світ, потемніло в очах. Я положив знімку назад до кишені забитого вояка і, ніби божевільний, почав бігти назад, тримаючись за серце. Я вбив батька якихось незнаних мені дітей, зробив їх навіки сиротами, вбив чоловіка якоїсь молодої жінки... О, проклята війна, Гордію!... І з цього бою маю медалю...

Фадей замовчав. У хаті було тихо і ніхто перший не обізвався, ніхто не хотів порушити отієї глибокої тиші й темряви. Марія накривала рядном сплячих дітей і витирала рукавом очі.

— Так, минуло все, — знову Фадей. — Не знаю, чи Бог мені простить. Війна та й годі. Всі мусять іти і всі вбивають один одного. Дав би Бог, щоб таке не повторилося вже ніколи. Але не від нас це залежить. Тепер я, Гордію, хочу тобі сказати, що ти мені вже нічого не винен. Дякувати Богові, я маю гроші, мені й багато не треба, я самотній, а у вас діти. Тому я дарую тобі довг, а ти мені за те поможеш дещо, коли буду перевозитися до міста.

— Фадею! — крикнув Гордій, підводячись з ослона. — Не треба, не треба. Я заплачу довг, а вам і так поможу все, що треба. Я не заслужив на те, щоб ви мені дарували.

Але Фадей не слухав Гордія. Він вийняв з кишені Гордієвого векселя, подер його на дрібненькі кусочки і кинув до печі. А потім, ідучи до дверей, казав:

— Гордію, я не гніваюся на тебе. Все добре. Буде так, як я сказав. Ви мені не винні ні гроша. Зрозумів? Я простив тобі все, бо ти чесна й добра людина. Я це знав давно.

І вийшов надвір.

У хаті залишився Гордій з дружиною і довго не могли промовити до себе слова. Гордій стояв перед вікном і дивився вслід Фадея, що йшов до свого перелазу, а Марія стояла біля своїх дітей і плакала від якогось великого сердечного зворушення. Сама не знала чого, чи від того, що їхній довг подарований, чи від того, що Фадей розповів таку страшну історію. А годинник на стіні раз-у-раз рахував:

— Тік-так, тік-так, тік-так...

Гордій підійшов до Марії і перший узяв її за руку. Вона була тонка і шорстка від постійної тяжкої праці.

— Не плач, — казав схвильовано, — Бог допоможе. Бач, як сталося? Не плач, перестань. Що ж, якщо Фадей справді подарував нам довг, то я відроблю йому, поможу йому. Дармо не хочу його грошей. Він всеодно наймає робітників.

Він говорив, потішав дружину, але чув, що йому бракує потрібних слів. Чув, що в його душі збирається якась буря, його чуття хвилюються, ніби розбурхані хвилі і йому хочеться розплакатися разом з Марією. Розплакатися і дякувати їй, бо це ж вона стримала його під липою, це вона вела його за руку до хати, вона помогла йому перемогти себе. І тепер він істотно відчув більше як колибудь і серед тим, що його Марія така добра дружина, така чесна, справедлива. І відчув, що від

боротьби, яку оце він пережив, і переболів, йому тепер так приємно, так солодко. Він став ще ближче до Марії, чув биття свого власного серця і все повторював:

— Маріє, не плач. Бог допоможе. Треба дякувати Богові. Не плач...

ТИХА НІЧ

Різдво цього року прийшло так несподівано, що Дмитро навіть не зоглядівся. Осінь була суха і тепла. Розкидала по землі пожовкле листя дерев, кропила їх сріблястою росою і замітала вітром. А потім, при кінці листопада, прийшли дощі, змили пилюку, стукотіли холодними краплями по вікні і нагадували, що незабаром прийде зима. І вона прийшла. Гарна, біла і безжурна. Засипала вулиці пухнастим снігом, приоздоблювала безлисті дерева в білі шати.

Дмитро знав, що і цього року він не зможе поїхати на свята додому, а тому сидів у своїй маленькій кімнаті зажурений і зневірений. Він увесь час мріяв про те, як їхатиме додому, приїде на засніжену станцію біля їхнього хутора, а там чекатиме на нього батько, мати і менші сестри та брати. Вони посідають на сани і поїдуть рівним білим полем аж до хати. А кудлатий Рябко вибіжить за ворота, підскакуючи коням до самої гриви. А потім прийде Святий Вечір, ялинка, колядки. Він вийде на своє подвір'я, а навколо буде стояти глибока тиша. Небо засіється зорями і сніг скрипітиме під ногами. Який глибокий чар Святого Вечора! У місті він так не відчувається, як на селі, а особливо на їхньому хуторі. Дмитро мріяв, але сьогодні йо-

го мрії розвіялися, ніби туман. Він отримав з дому листа, що батько не може прислати йому грошей на дорогу, а тому Дмитрові треба святкувати Різдво в чужому місті.

Напередодні Різдва випало ще більше снігу. Вулицями міста пішли машини і позсували його на великі купи. У вікнах крамниць засвітилися вогні, сяючи різними кольорами та блискучістю.

Дмитро йшов сам один до своєї церкви. Сьогодні там остання співанка. Узавтра, на перший день Різдва ввечері у церкві буде величаве зібрання молоді і Дмитро приймає в ньому активний уділ. Він має деклямувати велику поему про Вифлеєм, а також співатиме в хорі. Минувши моста, він побачив освітлені вікна церкви і враз йому зробилося так приємно, так добре, а коли б хтось сказав йому тепер їхати додому, то він напевно відмовився б. Він тепер глибоко відчув, що на це Різдво він якраз потрібний отут, в своїй церкві. Коли б поїхав він, поїхали б інші, то хто був би тут? І тому, обтрусивши біля порога з черевик сніг, він увійшов до молитовного дому. Там було ясно і тепло. Молодь вбирала ялинку і, побачивши Дмитра, кинулася до нього. Шарпали його за руки, помагали скидати плаща, раді, що він з ними. Провідник молоді взяв його за руку й сказав:

— Добре, Дмитре, що ти не поїхав. Ми будемо мати велику врочистість. Запрошено багато людей. Треба й тут підтримати справу. Знаєш, до родини завжди зможеш поїхати, а не треба забувати, що ми також родина, велика родина у Христі. І мені особливо бажалося, щоб ти святкував з нами Різдво.

Дмитро був задоволений і щасливий. Він того вечора на пробі ще раз продеклямував свою різдвяну поему, не зробивши ні однієї

помилки. Після проби відбулася ще співанка, а потім молодь розходилася домів. Дмитро не поїхав трамваєм, а йшов разом з провідником їхньої молоді, молодим студентом місцевого університету, Володимиром Загайком. Вечір був тихий і вони вирішили пройтися вулицями аж до тартаку. Сніг падав легкий і м'який. Він сипався під ноги, густо падав на плечі, крутився навколо і, здавалося, розпливався в повітрі.

Молоді хлопці минули стару лютеранську церкву і повернули направо. І зараз же на розі вулиці під якимось обдертим дерев'яним будинком вони побачили каліку, що стояв на одній нозі і грав на скрипці. Друга його нога була зігнута в коліні, опиралася на костур, а біля костура на снігу лежала шапка з кількома дрібними монетами. Каліка водив поволі смичком по струнах скрипки і якась невиразна дрижача мелодія снувалася темною вулицею. Він був обдертий, виснажений, пальці його рук, видно, закостеніли і ледве тримали смичка. А сніг падав і падав, прикриваючи шапку біля костура білим пухом.

Дмитро з Володимиром пройшли біля нього, а потім вернулися, поклали каліці до шапки кілька монет, відійшли на другий бік вулиці і стали під будинком послухати мелодії незнайомого скрипача. А каліка грав і грав. Він навіть не підійняв монет, які поклали йому Володимир з Дмитром. Здавалося, що він не грає задля оцих дрібних грошей, а грає для того, щоб прохожі послухали його журливу пісню. На хвилинку він брав свого смичка в другу руку, витирав його полою подертого свого плаща, а потім грав знову. Люди проходили хідником, але мало було таких, що затримувалися біля нього. Це ж Святий Вечір, кожний спішить до себе додому, в

кожного з цих прохожих повно своїх турбот і клопотів. І каліка цього Святого Вечора дарма чекає на поміч. Скрипка його грає все тихше й тихше, а пальці насилу перебирають струни. Здавалося, що ще трошки, ще кілька м'яких акордів і скрипка замовкне, голос її впаде на сніг і розтопчеться прохожими...

— Знаєш, Дмитре, — сказав поспішно Володимир. — Ми можемо помогти йому сьогодні грати. Люди проходять, нічого не кладуть до його шапки і я боюся, чи каліка збере собі щось на Різдво.

Дмитро подивився на свого товариша і не зрозумів, що той каже. Але Володимир казав далі:

— Мусимо йому допомогти. Я візьму в нього скрипку, буду грати, а ти щось заспіваєш. Зрозумів? От хоча б "Тиха ніч" або "З неба анголи летять". Якщо люди почують спів і музику, напевно затримаються, щось кинуть бідному каліці, а ми при тому зробимо дуже добре діло. Він тут завжди стоїть, люди привикли до тієї монотонної гри, а тому й не затримуються. Але ми звернемо на себе увагу.

Дмитро зніяковів і зупинився. Він став під будинком і благально подивився на свого товариша.

— Володимире, я ще ніколи не співав на вулиці перед людьми. І як це виглядатиме, коли нас хтось пізнає? Чи ж ми жебраки, га?

— Нічого, друже, — знову Володимир, — ти будь бадьорий. Побачиш... А просити милостиню ми не будемо для себе, а для каліки. При тому, люди послухають нашу євангельську пісню і це буде наше свідоцтво про народженого Христа. Як же ти думав? Ніколи не треба соромитися робити добре діло. Ходімо!...

Він схопив Дмитра за руку і потяг за собою через вулицю. І поки Дмитро опам'ятався, вони вже були біля каліки. Володимир узяв жебрака за руку і сказав:

— Друже, ти трохи відпочинь, а я заграю за тебе. Прошу дати мені на хвилину свою скрипку.

Жебрак віддав скрипку і закостенілі руки сховав до кишені. А Володимир узяв скрипку, торкнувся вмілими пальцями струн, а потім приклав скрипку до плеча. Глибоко зідхнув і випростався. І нараз ясна і дзвінка різдвяна пісня попливла засніженими вулицями. А прохожі, ніби збудилися зо своєї байдужости. Вони завжди проходять біля старого дерев'яного будинку, завжди чують оте невиразне скрипіння жебракової скрипки, але такої гри, такої мелодії, як сьогодні, виразної і врочистої вони ще ніколи не чули. І на вулиці згромаджувалися люди, придивлялися і прислуховувалися. А Володимир грав мелодію за мелодією, виразно й велично. Каліка, спершись на стіну, також слухав, час від часу важко зідхаючи.

Володимир скінчив. Обличчя його було щасливе і відбивало погожість різдвяної врочистості. Він ще раз настроїв схвильовані струни, потягнув рівно смичком і кивнув головою Дмитрові, кажучи пошепки:

— Тиха ніч...

Дмитро втягнув до грудей холодне повітря, випростався, ніби на сцені перед великою авдиторією і рівним тенором почав знайому всім різдвяну пісню:

Тиха ніч, дивна ніч!
Тихий сон все повив.
З радістю в серці Марія не спить,
Дивне Дитяко у яслах лежить.
Людям Спаситель родився!

Дмитро відчував, що десь подівся його страх і схвильованість. До серця вступила відвага і могутня мелодія врочисто пливла в темряві передріздвяного вечора.

Люди стояли і слухали. Деякі скидали свої шапки і підходили ближче. І це вже не була звичайна жебракова гра, це було ніби справжнє богослуження. Володимир бачив, що люди слухають з великою увагою, також бачив, що до засніженої жебракової шапки щораз то частіше падають не тільки дрібні монети, але й кольорові папірці. Тому, набравши відваги, грав ще голосніше. А сніг безустанку падав, присипав вулиці, присипав стоячих людей і жебрака, що ніби зачарований непорушно стояв під стіною.

Коли Дмитро проспівав останні слова, коли затихли мелодійні звуки скрипки, Володимир зібрав шапку з грішми, віддав її знияковілому каліці і сказав:

— Це ми для тебе грали й співали. Візьми оце і йди додому. І пам'ятай, що Христос народився і для тебе. Він тебе любить...

І нараз він пригадав, що в нього залишилися в кишені ще маленькі брошурки з адресою їхньої церкви. Володимир вийняв їх, дав трохи Дмитрові і вони пішли на вулицю між людей, роздаючи всім. Потім вернулися до жебрака, який стояв під стіною, тримаючи в руках шапку з грішми. Скрипка його лежала біля костура на снігу.

— Сховай гроші, друже, і йди додому. А якщо бажаєш, скажи, де ти живеш і ми взавтра прийдемо і візьмемо тебе на неше богослуження. Почуєш спів, музику, проповідь про народженого Христа... А тепер іди... Нехай Бог тебе благословить, — казав Володимир.

— Дякую, дякую, — промовив схвильований жебрак, — дякую дуже. Узавтра я сам

прийду до вас. Адреси моєї не даю вам, бо я її не маю... Але дякую вам, бо такого Різдва ще не було в моєму житті.

Він зігнувся, взяв скрипку, несміливо подав Дмитрові й Володимирові свою холодну руку, пустився в напрямку головної вулиці міста. А молоді друзі пішли в протилежний бік.

Вони минули якісь склади з дошками, якісь високі будинки й опинилися біля міського парку. Там не було нікого з прохожих, тільки високі безлисті дерева жалібно якось шуміли, хитаючи своїм чорним віттям. Володимир узяв Дмитра за руку і спинився.

— Знаєш, брате, — сказав, — нам треба помолитися і подякувати Богові за те, що ми сьогодні зробили. Ми ж мали велике передріздвяне богослуження. Подякуймо за нього Богові. Він поблагословить наш спів і нашу музику. Помолімося за того бідного жебрака і за багатьох інших людей, які слухали нас. Може хтось з них прийде на наше зібрання молоді, почує живу вістку про народженого Христа.

Вони ввійшли до парку, стали між деревами і молилися. І обидва глибоко відчували, що Бог слухає їхню молитву.

Дмитро прийшов до своєї кімнати вже пізно. Поклався спати, але заснути довго не міг. Він бачив перед собою бідного каліку і багатьох людей, які слухали на вулиці його співу. І аж тепер на своєму теплому ліжку він відчув, що приходить до якоїсь ясної свідомості, бо все минуле було, ніби якийсь сон. Лежав і дивувався, звідкіля в нього набралося стільки сили, щоб співати на вулиці. А співав він добре, сміливо, бо сам так відчував. І коли так приходив до себе, згадував

свій спів, то якесь тепло пронизувало його серце.

Увечері, на перший день Різдва відбулося в їхній церкві зібрання молоді. Дмитро трохи спізнився і прийшов тоді, коли вже вся молодь була на своїх місцях. Він побачив, що всі лавки в церкві вже зайняті, а між членами своєї церкви він побачив багато незнайомих облич. За катедрою стояла освітлена ясними вогнями ялинка, а біля неї хор. Біля порога стоїть їхній диякон і не встигає показувати людям, де вони мають сідати. Проповідник якийсь схвильований і видимо щасливий. Він бачить багато нових слухачів і не знає, що це за люди. Такого різдвяного зібрання молоді він ще не бачив у своїй церкві. Що це за люди, хто їх сюди запросив?

Почалося богослуження. Забриніла голосна різдвяна пісня і наповнила серця присутніх великою радістю. Христос народився. Син Божий прийшов на землю, щоб спасти всіх грішників...

І чергувалися між собою вірші, оповідання, співи. А на закінчення проповідник мав сильне різдвяне слово. І всі ті, які його знали в своїй церкві, бачили, що він ще так ніколи гаряче не проповідував, як сьогодні. Люди слухали живу вістку про народженого Спасителя і ця вістка глибоко западала до їхніх сердець. А після проповіді, як додаткову точку, якої навіть не було на програмі, Володимир грав на скрипці, а Дмитро співав пісню "Тиха ніч"... Вони вперше співали обидва у церкві, але спів цей і музика були виконані з такою сердечністю і зо щирістю, що присутні з найбільшим захопленням їх слухали.

І не встиг ще Дмитро сісти на своє місце, як недалеко порога піднеслася чиясь постать,

закрила обличчя руками і пустилася швидко до дверей. За нею вийшов диякон, а Дмитро пізнав учорашнього жебрака з вулиці. Він вийшов бічними дверима і зустрівся з ним біля воріт. Пізнав його, але жебрак, закривши руками обличчя, намагався вийти крізь ворота на вулицю. Дмитро взяв його за руку:

— Друже, не втікайте. Зібрання кінчається, а потім ми більше з вами познайомимося. Ви ж пізнаєте мене? Прошу, верніться ще на хвилину.

Жебрак вернувся, тримаючись за двері. Він трохи кульгав на ліву ногу, але Дмитро зо здивованням побачив, що він не мав при собі костура. Він поміг жебракові ввійти до бічної кімнати, скинув з нього подертого плаща і показав крісло в кутку. Але жебрак знову закрив обличчя рукою, ніби соромлячись людей, ніби лякаючись чогось. Дмитро присів біля нього і взяв його за руку. Він бачив, що оцей принагідний його знайомий переживає якусь боротьбу, якесь страждання.

Жебрак довго не міг заспокоїтися, не міг прийти до себе, але потім, обернувшись до стіни, заговорив:

— Ви — добрі люди, але я — великий і навіки пропавший грішник. Для мене немає спасіння і Бог не повинен мене простити. Я залишив родинний дім, залишив батька, матір, грабував людей, нападав на безборонних, а потім опинився у в'язниці. Я... я... — і жебрак зайшовся гірким плачем.

— Друже, — казав ласково Дмитро, — ви не дивіться на своє темне минуле. Христос народився у вифлеємських яслах, щоб дати вам світле майбутнє. Ви великий грішник, але Христос ще більший Спаситель. Він хоче, щоб ви віддали Йому своє серце і Він йо-

го очистить від усяких гріхів. Чи ви віруєте в це?

Жебрак мовчав і плечі його задрижали від великого схвильовання.

— Я хотів би вірувати, але мені тепер дуже важко. Не можу... — сказав він голосом відчаю і глибокої розпуки.

А потім він заспокоївся і витер рукавом очі. Сидів під стіною і дрижав, мов би йому було дуже холодно.

Люди всі розійшлися з молитовного дому, а в маленькій кімнаті залишився жебрак з проповідником. У його серці відбувалася велика боротьба темряви зо світлом. Тут також були Володимир з Дмитром і вони розказали проповідникові про те, як вони учора зустріли цю людину на вулиці, як грали на його скрипці, співали і зібрали для нього трохи грошей.

І довго цього вечора йшла боротьба в серці людини, яка зажурено сиділа під стіною. І накінець Господь послав перемогу. Жебрак упав на коліна, відкрив для народженого Христа своє серце і спокій тихої різдвяної ночі наповнював його зранену душу. І ще того самого вечора жебрак розповів свою довгу і страшну історію. Він був одинаком віруючих батьків. Скінчив музичну школу і бажав учитися далі, але не сталося так, як він бажав. Він познайомився з поганими приятелями, пішов розпусним життєвим шляхом і опинився в такому положенні, як тепер. Він сам читав у газетах розшуки своїх батьків, але в нього вже не було сили вернутися до рідного дому. Минулого року вийшов з в'язниці і дотепер живе безпритульно, жебраючи грою на скрипці. Має трохи надвережену ногу, але навмисне послуговується костуром,

щоб викликати до себе в людей більше співчуття. Немає в житті жодної мети і багато разів збирався покінчити самогубством.

Тієї самої ночі проповідник забрав жебрака до себе і ще тієї ночі телеграфічно сповістив зажурених його батьків, що син їхній знайшовся, що сьогоднішнього щасливого різдвяного вечора Христос народився в його серці і він народився для Христа.

А Дмитро з Володимиром ішли тією самою дорогою, що й учора. Зайшли до того самого парку, де вони учора молилися і ще раз дякували Богові. Серця їх були сповнені великою радістю, бо вони бачили овочі своєї праці. Жебрак навернувся до Господа і на богослуженні було дуже багато людей. Слово Боже посіялося в їхніх серцях і воно також колись принесе овоч.

Небо прояснилося, розвіялися сиві хмари і мільярди зір засяяли над містом. Була глибока різдвяна ніч. Тиха ніч... Така ніч, яка буває тільки один раз в році, коли на землі багато снігу, коли дерева гнуться від інею, коли під ногами скрипить мороз, в небі сяють зорі, а в людських серцях багато тепла і якоїсь неземної великої врочистості, спокою і тиші.

Дмитро прийшов до своєї кімнати. І здавалося йому, що все, що він бачить у тій кімнаті, простягає до нього руки і вітається з ним. А в його душі так солодко і приємно. Він став біля вікна, дивився на глибінь неба і аж тепер згадав рідний дім, батька, матір. Як вони там обходять цей Святий Вечір? За серце щіпнула туга, але не така туга, як то бувало в нього часто, але якась мила і приємна. Він чується щасливий сьогодні. Навернулася одна душа до Господа, а він прийняв

у тому чинний уділ. А це дорожче для нього, як багато свят проведених в рідньому домі.

Дмитро чув, як крапля сліз скотилася на його обличчя. Витер її і став на коліна перед самим вікном. Утопив свій зір в ясному небі і ще раз сам собі тихо-тихо, але глибоко, щиро і молитовно заспівав:

Тиха ніч, дивна ніч!
Тихий сон все повив.
З радістю в серці Марія не спить,
Дивне Дитятко у яслах лежить.
Людям Спаситель родився!

ПРАВДИВЕ ЩАСТЯ

Кожного разу, коли Михайло проходив Краківським Передмістям біля Варшавського університету, він затримувався за залізною брамою і жадібно дивився на широке університетське подвір'я. Там росли високі зелені каштани, стояли бронзові статуї з розложеними почорнілими книжками. Ті статуї були різної форми, різної величини, одним боком позеленілі від холодку, а другим побілілі від сонця. Під каштанами стояли дерев'яні лавки, на яких студенти відпочивали в часі перерви і в часі дозвілля.

Михайло стояв біля брами, тужливим поглядом оглядав великого будинка, широкі і прозорі вікна і тяжко зідхав. Здавна він мріяв про те, щоб учитися в університеті, змішатися з оцими безжурними молодими студентами, черпати знання з глибокої криниці, яка захована за тією брамою, але його мрії ніколи не здійснилися. Він відбуває тепер свою військову службу, має служити ще вісім місяців, а потім поїде на свою тиху Волинь і на тому буде кінець. Він не тільки ніколи не зможе вступити до університету, але він його навіть ніколи не побачить. Замість блискучого асфальтового Краківського Передмістя, він буде бачити вузеньку запорошену вулицю свого рідного села, замість отих великих кованих

військових черевик, що тепер на його ногах, він буде босоніж ходити по колючій траві своїх сіножатів, перегортаючи пахуче сіно. І напевно вже ніколи не побачить Варшави. Ніколи.

Стояв отак біля брами і думав. На університетському подвір'ї було порожньо, бо всі студенти були в клясі.

Михайло несміливо відчинив бічну фіртку і ввійшов за огорожу. Розглянувся навколо, ніби лякаючись чогось, пішов вузенькою стежкою просто до великого будинку. Мав якесь дивне враження, мов би він справді був студентом і тепер іде на лекцію. Став під якоюсь бронзовою статуєю і прочитав ледь видні почорнілі слова: Адам Міцкевич. Потім сів на лавку і простягнув перед себе ноги. Каштани тріпотіли зеленим віттям, а в їх гущавині співали пташки. Михайло сидів і в своїй простоті й наївності уявляв себе студентом. Він саме оце вийшов з лекції, присів трохи відпочити і відсвіжити свої думки. Він студіює літературу і Адам Міцкевич оце так уважно дивиться на нього. Скоро почується за дверима голосний дзвінок і він мусить іти на слідуючу лекцію...

І якраз у тій хвилині, коли Михайло так роздумував, десь почувся тонкий голос дзвінка, а за хвилину на подвір'я вибігло кілька студентів. Михайло, ніби пробудився зо сну. Зірвався на ноги і пустився йти до брами. А молоді студенти вибігали з усіх дверей, жваво рухалися, одні сідали на лавках, одні ходили попід каштанами, заклавши назад руки. Вони були життєрадісні і щасливі.

Михайло знову став за залізною брамою і знову жадібно дивився на університетське подвір'я.

З-за рогу вийшов сторож будинку з довгим віником і з якимось червоним аркушем паперу. Він поставив віника під стіною, прийшов до брами і причепив там папір з великими чорними буквами. Михайло на той час відійшов на вулицю, але коли сторож пішов на подвір'я, він вернувся назад до брами. На папері було написано:

— 25-го цього місяця в головній залі Варшавського університету відбудеться публічна доповідь на тему: "Положення релігії в СССР". Вступ для всіх вільний. Година восьма ввечері.

Молодий вояк записав собі дату, записав годину і пішов вулицею в напрямку Вісли.

***

Над Варшавою сяяли ясні зорі. Вони зливалися зо світлом вуличних ліхтарень і творили разом велике огнене склепіння. Був теплий весняний вечір.

Михайло заздалегідь прийшов біля залізної брами університету і чекав, поки прийде восьма година. Минулої ночі він навіть не спав, а вдень жодна праця не йшла йому до рук. З нетерпінням він чекав вечора і оце вже більше півгодини стоїть тут і жде. Щоб не стояти на одному місці, він ходить хідником аж до самого пам'ятника Миколи Коперніка, а потім знову вертається назад. Брама до університету відкрита, але туди чомусь ще ніхто не йде. Під каштанами на подвір'ї світяться електричні лямпи, під ними дрімають порожні лавки. Михайло подивився на годинника і поправив на собі військового пояса. За десять хвилин була восьма.

З трамваю вийшло кількох людей і сміливо пішли на університетське подвір'я, навіть не подивившись на Михайла, який тут стояв,

ніби чекаючи когось. З бічної вулиці знову вийшли якісь тіні і пішли на подвір'я. Михайло тихо відкашлявся і здалека пішов за ними. Асфальтова стежка звернула наліво, минула густі пахучі кущі бузку і привела його до широких скляних дверей. Оце й університет. Михайло відчинив двері і ввійшов досередини. Широкі білі сходи провадили догори, а з правого боку були відчинені двері, над якими висів той самий червоний аркуш, що й на брамі.

Михайло ввійшов сюди, здійняв кашкета, розглянувся навколо і сів на самій останній лавці в кутку залі. На передній стіні висів великий годинник і якісь портрети і написи. Крізь відчинені вікна влітав теплий вітер і легко гойдав білими занавісками біля вікон. Велика заля поволі почала наповнюватися незнайомими людьми, переважно молодими студентами, хлопцями й дівчатами. Михайло сидів в останньому куті і бачив, що він тільки сам один тут у військовій уніформі. Відчув, що тут йому не місце, але коли вже прийшов, то треба сидіти. Це ж пам'ятний для нього вечір, бо ж він уперше в своєму житті переступив поріг університету. Тепер він сидить разом з усіма студентами і гордий з того. А тут справді якось так велично і врочисто. Велика лямпа висить над столом, а від неї спускаються вниз блискучі френзлі, ніби в церкві. А по стінах портрети, великі мапи. Цілий світ отут можна бачити і студіювати його. Які щасливі оті молоді хлопці й дівчата, що вони можуть учитися і все знати. Але Михайлові доля того не дала. Вона наділила його великим бажанням до науки, а більше не дала йому нічого. Він виріс під волинською солом'яною стріхою, був кілька разів у місті, а коли їхав до війська, то вперше побачив по-

їзда. І так пропливло все його найкраще молоде життя.

Михайло згадав своє далеке рідне село, свою працьовиту й неписьменну матір. І журно зробилося йому на душі. Перед ним промайнуло його гірке дитинство з усіма страхіттями революції. Мати босоніж ходила аж до Золочева по сіль. Потім поверталася, міняла сіль за картоплю, за пенцак, за брукву і так кормила трьох своїх синів. Михайло був найстарший.

Одного разу мати прийшла втомлена, змучена і заплакана. Вона присіла біля Михайла, витерла фартухом очі й сказала:

— Я вже більше не можу, сину, ходити аж до Золочева. Не вистачають мої ноги. Ти вже маєш одинадцять років і можеш сам на себе заробити. Приходив Архип і казав, що може прийняти тебе в найми. Влітку будеш пасти корів, а зимою будеш пір'я дерти. А мені буде легше годувати два роти. Підеш?...

Михайло підніс тоді на матір перестрашені очі й відразу заплакав.

— А до школи, мамо, я не буду ходити?

— Не будеш, сину, бо я не маю защо тобі купити чобіт. А по-друге, пощо тобі школа? Попом, сину, не будеш. Тепер підеш в найми, а потім треба, щоб ти навчився якогось ремесла. А школа тобі хліба не дасть...

І Михайло пішов у найми. Пас гусей, корів і завжди мріяв про школу.

Але...

На залі відчинилися бічні двері і збудили молодого солдата з задуми. Він витер очі рукою, проковтнув гірку слину і насторожився. На підвищення вийшов старший вже чоловік з довгим сивим волоссям і блискучими окулярами, від яких проходив ледь помітний шнурочок аж до гудзика в камізельці. Він ви-

простався, обвів усіх настороженим поглядом і в мовчанці кивнув головою. Всі студенти устали, ніби на якийсь знак, а потім так само тихо і дружньо сіли. Чоловік на підвищенні розклав перед собою аркуші списаного паперу і почав свою доповідь.

На залі було тихо, мов би там не було живих людей, окрім одного якогось професора, що стояв за широким столом і читав. Усі уважно слухали, а науйважніше слухав Михайло. Він жадібно ловив кожне огнене слово професора і клав його до найглибшої скарбниці свого серця. І з хвилиною, як доповідач розгортав перед слухачами недавню свою поїздку по СССР, як розповідав про свої диспути в Московському університеті, про те, в якому стані тепер релігія в Росії, якийсь важкий незносний камінь страшним тягарем лягав на Михайлове серце. До нього приходила перервана нитка дитячих спогадів й обмотувала його своєю безконечною тяготою. Дивлячись на оцих молодих людей, слухаючи мудрих слів доповідача, в його душі робилося все темніше й темніше. От ще кілька хвилин і закінчиться доповідь. Студенти розійдуться, а Михайло також піде до своїх військових кошар. І більше він ніколи не прийде до університету. Ніколи. Оце вперше він тут і востаннє. Незабаром кінчається його військова служба, він поїде додому і не матиме навіть нагоди постояти біля університетської брами. Така його доля. Господь не всім дає її однакову...

Доповідь закінчилася і присутні почали розходитися. Михайло вийшов собі під каштани і аж на подвір'ї поклав на голову кашкета.

Ішов ясно освітленим Краківським Передмістям, але нічого перед собою не бачив.

На Замковій площі повернув направо, минув пам'ятника і пішов поволі мостом на другий бік Висли. Вода в ріці жарілася різними вогнями, які відбивалися з прибережних лямп. Дзвонили переповнені трамваї, трубили авта, але Михайло йшов і нічого не бачив, нічого не чув. У душі мав таке враження, що він непотрібний в цьому чужому великому місті. І не тільки непотрібний тут, але й на всьому світі непотрібний. А тому й не варто жити. Пощо таке життя?

Подивився в глибокі хвилі Висли і здригнувся.

У брамі перед військовими кошарами не світилося. В маленькій будці дрімав вартовий і навіть не бачив, коли Михайло пройшов крізь вузеньку фіртку.

У четвертому бараці стояло його порожне ліжко. Всі його друзі уже спали і він роззувся потихо, щоб нікого не розбудити. Накрився з головою і пробував заснути, але сон далеко відійшов від нього. Ліжко його було біля самого вікна і він щовечора бачив мерехтіння зір. По тих зорях він міг приблизно вгадати пору ночі. Але сьогодні він не дивився на небо. Йому здавалося, що зорі з неба не для всіх світять однаково. Одним світять зорі, одним зловіща ніч стелить на дорозі плахти ночі і темряви. І йому якраз ні одна зоря не блимає, лише ніч і ніч непроходима покрила його шлях.

Тривожно обернувся на другий бік і так голосно зідхнув, що на сусідньому ліжку піднеслася заспана голова.

— Що з тобою, Михайле?

— Нічого. Спи, спи... — відповів Михайло і тісно притулив своє гаряче обличчя до подушки. Краєчком язика почув солоний

смак власної сльози і ще далі натягнув на голову накриття.

**
*

Висла пливла тихо й повільно. Над її блискучою хвилястою прозорістю літали білі птахи. На бе́резі росли дерева і злегка шуміли мелодійно і тужливо. Під кожним деревом чорніла лавка, але тепер всі вони були порожні. Надворі було пасмурно і небо сіяло, ніби крізь сито, дрібненькими холодними краплями дощу.

Михайло сидів на одній лавці і зажурено дивився на воду. З дерева упав зелений листок і поплив попід берегом, обкрутившись кілька разів на одному місці. Потім упав другий, третій... Михайло сидів, рахував падаючі листки і йому здавалося, що отак само впадають на ріку його літа і пливуть десь у невідоме. Один, два, три, чотири... Двадцять два листки уже впали і потонули в бурливих хвилях життя. А разом з тими листками потонули його мрії, сподівання і бажання. Тепер уже пізно. Дуже пізно і ні нащо не можна вже надіятися. Немає опори, на яку йому можна було б опертися. Нема... Його небо захмарене і воно плаче дрібними слізьми. Ті сльози дуже холодні й гіркі.

За лавкою почулися кроки. Михайло оглянувся. До нього йшов Янек, його близький приятель, з яким вони ходять до однієї церкви. Він потряс Михайла за праве плече і подивився на нього ніби тривожно і двозначно.

— Де ж ти пропадаєш, Михайле, що давно тебе не видно?

— Або що? — відповів Михайло невесело.

— Якто що? Чому така відповідь? —погарячився Янек. — Ми давно тебе шукаємо, всі думають, щоб бува чогось не сталося.

— Не бійся, нічого не станеться. А як би щось і сталося, то не велика біда.

— Ні, кажи, де ти був і чому якийсь такий кислий? Маєш якісь клопоти, га?

— Ні, не маю. А коли б і мав, то нічого не скажу. Це для нікого не потрібне.

Янек присів на лавку.

— Михайле, скажи. Що таке? Чому ж ти такий? Чому не був уже три неділі в церкві?

— Бо там обійдеться і без мене.

— Добре, добре, але раніше без тебе не обходилося. Ти завжди був, а тепер нараз щось сталося. Га?... Що таке?

Михайло мовчав. Він нагнувся, взяв під лавкою якогось камінчика і кинув на річку. На воді виплив нерівний круг, роздвоївся і злився назад з водою.

Янек присів ближче і поклав руку на плече свого друга.

— Михайле, скажи ж...

— Молодий вояк, заклав руки за шию, дивився перед себе і тихо відрубав:

— Я до церкви більше ходити не буду.

— Чому?

— Бо я вже багато разів ходив і що ж з того...

— ?!

— Так, так. Не дивися на мене з таким страхом. Я тобі кажу зовсім свідомо. Я вирішив більш до церкви не ходити. Бог мене і так не любить, то чому я маю сам набиватися?

— Михайле, опам'ятайся! Що з тобою?...

Молодий солдат нетерпляче заворушився на лавці і кашельнив у рукав. Потім сказав тихо, але виразно й огірчено:

— Не буду ходити, справді не буду. От слухай мене... Недавно я був уперше в моєму житті на доповіді в університеті. Пішов туди з погідним серцем, а вийшов з каменем. Уя-

ви собі, було там багато студентів і всі вони в моїх літах. Молоді, життерадісні й веселі. Вони учаться, набувають знання і перед ними стелиться якась світла майбутність, рівний життєвий шлях. А я? Скажи мені, а я? За кілька місяців я звільняюся з війська. Я повернуся до свого села, а вдома не буде й кусочка чорного хліба. Ти ж не знаєш того, що ми вдома найбідніші на все село. У нас одне однісеньке вузеньке поле, поросле пирієм, а четверо душ разом зо мною. Я все своє життя мріяв про школу, а тепер побачив, що мій золотий час проминув безповоротно. А Бог наділив мене бажанням учитися, щось знати, щось досліджувати, стреміти до чогось вищого, досконалого. І коли Бог дав мені це бажання, то чому не дав мені долі? Отакої долі, щоб я був народився в багатих батьків, які послали б мене до університету. Ти знаєш, я б день і ніч сидів у книгах, я б шукав якихось нових шляхів, може б вибився у люди, щось би створив для свого села, для свого бідного народу. У мене ж така сама душа, як у тих студентів, може ще й ясніша, але я бідний волинський хлопець і мені навіки закриті двері до школи. Тому й немає на світі справедливости ні в людей, ні в Бо...

— Михайле, — спохватився Янек і хотів рукою закрити Михайлові уста. — Не кажи так і не гріши перед Богом. Ти не знаєш, що ти говориш. Не можна так. Це гріх. Не дивися на тих, що вище тебе, але поглянь на людей, які нещасливіші за тебе.

— Нещасливіших за мене нема. І не говори мені нічого, — гарячився Михайло. — Йди собі додому. Йди...

— Михайле, уважай, що говориш і будь розумний. Життя кожної людини в Божих руках і ти вважай.

— Знаю це й без тебе... — похмуро обізвався молодий солдат і поволі встав. Махнув правою рукою, потягнувся так, мов би він устав зо сну і пустився на вулицю. Янек пішов слідом за ним, але побачив, що його приятель навіть ні разу на нього не оглянувся. І здавалося Янкові, що він оце згубив свого друга, що він пішов у глибоку темряву ночі і вже ніколи з неї не повернеться...

**
*

У військових кошарах якраз видали обід і всі солдати мили свої ложки біля довгого корита. Михайло сидів біля свого ліжка з тяжкою ношею на плечах, а ще з тяжчою на душі. До нього підійшов вартовий від брами і сказав, що з ним хоче хтось бачитись. Михайло подивився крізь вікно і впізнав за брамою проповідника своєї церкви. Він різко обернувся назад і сказав до вартового:

— Скажи йому, що мене немає. Чого вони від мене хочуть!...

Вартовий пішов, а Михайло переплигнув через тин, пройшов попід кухню і вийшов на другу вулицю. Надягнув дорогою пояса і пішов перед себе без жодної мети і без жодної дороги. Він чув, як його щось переслідувало і сміялося з нього. Надворі було ясно, тепло, світило сонце, але жодний промінь сонця не міг пройти до щільно закритого Михайлового серця.

Безлюдна вуличка вийшла на заворот, а потім провадила до невеличкого католицького костела, огородженого дерев'яним тином. Михайло пройшов повз нього, а потім завернувся назад. Костел був відчинений, а до дверей вели широкі камінні сходи. Старенький дідусь, видно сторож, замітав сходи витертим березовим віником. Густа курява си-

вою хмарою лягала на траву, на дерев'яну огорожу і заслонювала якусь невелику постать, що зігнувшись сиділа біля самих дверей.

Михайло пройшов біля брами і сказав до дідуся:

— Дідусю, не замітайте так сильно, бо ж бачите, що вся курява он падає на якусь людину.

Сторож підніс голову. Побачив солдата і насунув трохи свого кашкета на очі. Тріпнув віником назад себе і відповів:

— Йому й так нічого не станеться, бо він невидющий.

— То почекайте, нехай він собі перейде в інший кінець. Дивіться ж, вся курява так і тягнеться з вітром туди.

— Ого-го! Нехай перейде. Добре вам сказати, але чим він перейде, коли він не має обох ніг? Його треба пересувати, а мені вже остогидло тут з ним порятися.

Михайло чув, як його щось сильно вкололо біля серця. Він увійшов до брами і сказав до сторожа:

— Він справді не бачить і не має ніг?

— Справді.

— А чи він чує, що ми говоримо про нього?

— Ні, не чує. Можете говорити, що хочете. Він глухий.

— То ходіть, дідусю, я поможу вам його пересунути. Не можна так. Бачте, вся курява падає на нього.

Вони взяли обидва каліку і піднесли на руках разом з усім його лахміттям, на якому він сидів. Він був легкий і безрадний, ніби дитина. Сидів під стіною з нерозчесаним волоссям і був подібний до камінної фігури якогось святого, що був зараз за ним. Обличчя

зморщене, впалі очі припали сивою курявою, а голова трохи перехилилася на праве плече, мов би хотіла впасти на сходи.

— А чий він? — спитався Михайло так тихо, ніби в нього не було жодного голосу.

— Не знаю. Якісь люди щоранку привозять його сюди, а ввечері забирають. Прохожі кидають йому щось до кашкета, а іноді, як буває якесь свято, то таки багато накидають дрібняків. Одного разу, кажуть, що зібрав за день більше, як п'ять золотих. А я п'ять золотих не зароблю за тиждень.

— Але ви б не хотіли з ним помінятися положенням? Правда?

Старий заперечливо похитав головою і почав знову замітати сходи.

Михайло ввійшов до костела і став під стіною. Оглянувся на сидячого каліку біля дверей і побачив, що він сидів так само, не ворухнувшись, як його посадили. Михайло дістав свого гаманця, висипав з нього всі гроші, які там були собі на долоню, пішов до каліки. Пристанув біля нього на одне коліно і взяв за руку. Насипав йому повну долоню дрібняків, а кілька папірців поклав до його кишені. І з хвилиною, як він давав каліці гроші, він чув, що його серце м'якне і розпливається. Йому тепер хотілося віддати бідному каліці не тільки всі гроші, але хотілося вийняти своє зранене й розбите серце і також віддати йому. Він бачив, що каліка на обличчі був ще молодий, може в його роках. Але він не мав ніг, не мав очей... Він не бачив золотих променів сонця, не чув співу пташок, приємного дзюрчання чистого струмочка, не міг сам устати не міг піти... А в нього ж така сама душа, як у всіх людей, може ще й ясніша і шляхетніша. І якийсь глибокий душевний голос виразно сказав до Михайла:

— Подивись на нього!

Михайло пішов назад до костела. Знайшов темний кут, сперся там на холодну стіну і взявся за голову. Вона була гаряча і тисячі важких молотів голосно стукотіли в ній. Розглянувся кругом. У костелі не було нікого. Через широкі вікна світило сонце і радугою перескакувало по розмальованих стінах. Михайло став у куті на коліна і підніс очі до вікна. Потоки рясних сліз залили його обличчя. Він стояв, стояв і молився довго-довго. А в душі все бринів недавній голос його друга:

— Подивися на нещасливіших за тебе!

**
*

— Хлопче, то ти ще тут? — почув Михайло за собою знайомий уже голос.

Він аж тепер опам'ятався і відкрив очі. Перед ним стояв сторож.

— Виходьте, бо я зачиняю костела.

Михайло витер обличчя і вийшов на сходи. Каліки вже не було. Казав сторож що тількищо його забрали.

Ішов вулицею до своїх кошар і на душі його було вже погідно і легко. Він був щасливий, що має такі сильні ноги і може сам ходити. Дивився на квіти, що росли біля хідника, на безхмарне голубе небо і дякував Богові за очі... Тепер мав таке враження, що він найщасливіша людина на світі. А найголовніше те, що ж він знає Ісуса Христа, як своєго особистого Спасителя. А на світі ж так багато бідних і нещасливих людей, яких він дотепер мало помічав. Але Господь йому сьогодні показав і навчив його.

Біля брами вартовий сказав до Михайла:

— Іди скорій до світлиці. Там чекає на тебе якийсь пан. Він сьогодні вже вдруге приходив.

І Михайло пішов.

У великій світлиці, заставленій книжками й газетами, сидів знайомий його проповідник. Побачивши Михайла, він скоро підійшов до нього і взяв його руку.

— Брате, що сталося?... Мені казав Янек. Ти щось пережив? Га?... Ходім надвір. Тут незручно говорити.

Вони вийшли за браму, відійшли осторонь і стали під високим парканом.

— Михайле, що з тобою? — спитався проповідник.

— Слава Богу, нічого вже. Усе гаразд. Я зустрівся перед хвилиною з Богом і Він облегчив мій тягар. Тепер уже все добре. Я щасливий... Помоліться й ви за мене і подякуйте Богові. Він любить мене і я тішуся...

Він дивився на схвильованого проповідника, а в його великих голубих очах відбивалалася блакить неба і блищали краплини сліз. А проповідник знав, що такий погідний зір може сяяти тільки з обличчя справді щасливої людини.

ЗУСТРІЧ

Поїзду ще не було, а люди довгою юрбою стояли біля зачинених воріт і чекали. Ті, що прийшли з самого ранку, стояли спереду, а ті, що прийшли недавно — з-заду. Сніг густими клаптями падав на тих людей і прикривав їх білим накриттям. Люди були похмурі, злі і байдужі. Вони терпеливо чекали, мовчки тупали ногами і кашляли. Зривається вітер і починає шарпати за поли. В почекальні тихо, але туди не впускають нікого, а біля дверей висить великий заіржавлений замок.

Я стояв біля самої огорожі і думав, що коли поїзд прийде, то я першим зможу бути на пероні. Ноги мої закам'яніли, плечі зробилися ніби не мої, а в голові шуміло від минулої невиспаної ночі.

За великим червоним будинком відчинився семафор і юрба захвилювалася. За пів години прийде поїзд. Я й собі насторожився і міцно тримався рукою огорожі. Якийсь німець пробував відчинити браму, але вона була закручена грубим дротом. За огорожею з'явилося чотири поліціянти з довгими гумовими палицями. Коли прийде поїзд, то вони мають пильнувати, щоб люди не поломили огорожі, не повибивали в почекальні вікон і не покрутили собі ніг.

— Відчиніть ворота! — крикнув чийсь голос, але його ніхто не слухав.

Час тягнувся довго, безконечно. Семафор показував рукою догори, але поїзду ще не було. Падав сніг, дув вітер і люди терпеливо стояли й чекали.

Нарешті до воріт прийшов якийсь чоловік, мабуть начальник станції і почав відкручувати дріт. Юрба захвилювалася і напружилася. Як тільки ворота відчинилися, вона, ніби робурхана весняна течія, рвонулася вперед. Я схопився за якесь поруччя і людський потік ніс мене просто в відчинені ворота. Але нараз я відчув, як чиясь рука вчепилася моєї поли, намагаючись випередити мене. Я шарпнувся і оглянувся. За мною стояв німецький полонений. Він з усієї сили тримав у руці великого дерев'яного костура і змірив мене глибоким засмученим поглядом. Одна його нога була взута в якийсь подертий валянок, а там, де колись була друга нога, тепер висіла порожня колошня штанів і гойдалася від вітру. Я обернувся. Викрутився плечима в юрбі і зробив каліці дорогу вперед. Але він іти ніяк не міг. Від довгого стояння, видно, що його здорова нога стерпла і відмовила йому послуху. Він оперся плечима на людські плечі і так поволі посувався до воріт.

— Куди по двох разом? — визвірився на мене німецький поліцай.

— Це каліка, без ноги і він не може сам іти, — відказав якийсь чоловік.

Поліцай рвонувся до воріт і зачинив першу половину.

— Досить уже! — крикнув на ввесь перон. — Більше не впускаю. Цей поїзд має тільки шість вагонів і більше людей не зміститься. А він і так прийде переповнений.

— Пусти! Пусти! — злостилася юрба.

— Не пущу! Я не маю права пустити! Розумієте? Це не від мене залежить.

— А що ж буде? Ми ж від самого ранку чекаємо. По сім годин отут мерзнемо на снігу. Пустіть!...

Поліціянт став на якусь порожню скриньку і крикнув:

— За п'ять годин прийде другий поїзд, а тоді пущу всіх. Прошу не пхатися і не галасувати.

Я пропхався до самих воріт і кивнув рукою до поліціянта.

Він підійшов.

— Пустіть отого полоненого, бо він не може чекати ще других п'ять годин.

— Чому не може? Чекають інші, то й він може почекати. А впустити я не маю права, — сказав поліціянт і пустився іти.

— Пустіть його, бо я пожаліюсь на вас американській владі. Розумієте? Як вам не сором? Він же воював за вашу батьківщину! Він не може чекати, бо він каліка.

Поліцай змилосердився.

Він змірив мене байдужим поглядом, а я вийняв з кишені стару посвідку, що я колись працював у канцелярії нашого табору і показав йому. Там було написано по-англійськи, а наверху прибита велика військова печатка.

Побачивши печатку, поліціянт затримався, розкрутив біля воріт дріт і пропустив мене разом з калікою.

За кілька хвилин на перон вкотився засніжений поїзд. Шість чорних товарових вагонів, пощіплюваних докупи, як забавки. З відхилених дверей визирали втомлені обличчя.

Юрба кинулася вперед. Почалося змагання за те, хто перший впхається до дверей, бо людей було багато і кожний знав, що вони всі не змістяться.

Я розлучився з полоненим калікою, бо його схопили чиїсь дужі руки і підсадили до вікна. А мене людський потік з лютою силою відірвав від самих дверей і я опинився аж біля останнього вагону. Вчепившись обома руками засніжених сходів, я насилу видрапався до дверей. Попхнувся ногою й опинився в переповненому товаровому вагоні. Люди в ньому стояли стиснені до себе, збиті в одну купу і важко було ворухнутися.

Надворі почало темніти. Крізь відчинені двері вривався вітер. Але в вагоні не було холодно. Люди гріли один одного і чекали, щоб поїзд найскоріш рушив.

Я пропхався до самої стіни вагону і присів у кутку. Поїзд шарпнувся, захитався і посунувся поволі. Люди ніби поменшали, потасувалися і в вагоні стало вільніше. Я присів у куті і, можливо, що я був одиноким чужинцем між тими незнайомими людьми. І аж тепер я згадав, що сьогодні 24-го грудня 1945 року. Сьогодні Свят Вечір. Уже третє Різдво я святкую на далекій чужині. На мою душу ліг важкий камінь. Думки стрілою полетіли до рідного села, до родини, перед очима стала старенька хатина з солом'яною стріхою, згадалося дитинство і все минуле життя.

У вагоні було темно і тихо. Ніхто не кинув ні слова, ніхто, здається, й не дихав. Хто знає, можливо кожний з цих людей думав таку саму важку думу, як і я. Тут багато різних втікачів, полонених, хворих і недужих. Недавно всі вони мали свою батьківщину, врочисто святкували Різдво, були щасливі і задоволені, але минуло це все. Тепер їхній край лежить у руїнах, розбиті всі родини, всі серця і ніхто не відчуває тієї колишньої різдвяної врочистості. Полонені вертаються домів, зарослі, голодні, виснажені і зневірені. Їх багато і в нашо-

му вагоні. Сидять на долівці зо своїми військовими торбами, з підв'язаними головами, з сумними поглядами. А поїзд хитається, зловіще рипить тяжкими колісьми і минає засніжені гори й долини.

Нараз у темному вагоні блисло світло. Якийсь німець, що стояв недалеко мене, запалив невелику воскову свічку, поклав на долівці свого тлумака, а свічку примостив на ньому. По вагоні пройшов шепіт і глибоке зідхання. Тепер можна було бачити тих людей, що стояли біля самої свічки. Світло падало на їх сумні обличчя і досягало тільки передніх рядків. Далі за ними була густа темрява і ніч.

Навколо свічки згромадилися пасажири. Старі жінки, перевтомлені полонені в подертих військових шинелях. Я й собі підійшов до свічки і став з самого краю. У вагоні було тихо і можна було чути, як свічка тріщить і як б'ються людські серця. І нараз чути, як хтось в юрбі кашельнув. Потім зідхнув і почав тихо-тихо співати відому німецьку різдвяну пісню "Штіле нахт" ("Тиха ніч"). Несміливий голос почав співати, але нараз обірвався і розплився в темряві. Але ось якийсь жіночий голос його підхопив і не дав замовкнути. А потім другий голос, третій... Чудова мелодія різдвяної пісні наповнила вагон. Люди всі, що сиділи на долівці, звелися на ноги, ніби в церкві. Стали кругом палаючої свічки, стали густим скупченим колом і співали...

А старший німець, мабуть той самий, що запалив перед тим свічку, вийняв з кишені Євангелію й почав голосно читати про народження Ісуса Христа. Він зважував кожне слово, читав виразно і глибоко. Іноді затримувався, віддихав, а потім читав далі.

Я стояв між цими чужими людьми і забувся за свою пекучу тугу. Вона десь відлетіла в безвість, а до серця вступило якесь тепло і вдоволення. Мені здавалося, що я стою в дуже величньому храмі, на якійсь різдвяній врочистості.

Потім цей самий німець, мабуть якийсь євангельський проповідник, говорив про народження Спасителя, молився з людьми і темний товаровий вагон став храмом. Поїзд прорізував темряву густої ночі, вривався в пащу глибоких тунелів і знову вибігав з другого боку гори. Стукотів колісьми і гойдався. Горіла блідим світлом свічка і бреніли слова Євангелії.

— А в тій стороні були пастухи, що пильнували на полі, й нічної пори вартували отару свою...

Біля самої свічки сиділа старенька жінка, а з другого боку, навпроти неї, спершись на кий, задумано стояв німецький вояк. На ньому була стара шинеля і перекинута через плече військова торба. Ліва його рука була перев'язана брудною ганчіркою, а обличчя заросле густою щіткою. На нього мало хто звертав уваги, бо стояло тут таких вояків, що повертались додому, багато. Але старенька жінка присунулася до свічки, приклала долоню до очей і глянула на вояка. Обличчя її задрижало і вона встала на ноги. Пройшла обережно біля свічки на другий бік і торкнула руку вояка. Він мов би збудився зо сну і підніс очі. Жінка на якусь хвилину ніби забулася, ніби розгубилася, а потім голосно на ввесь вагон закричала:

— Ґустав! Мейн Ґустав!...

— Мутер! — голосно промовив вояк і кинувся до старенької жінки. Він обійняв її

своєю здоровою рукою, тиснув до грудей і крізь сльози говорив:

— Мейн лібе мутер, мейн мутер!...

А стара жінка з великої радости голосно плакала на ввесь вагон. Вона торкалася хворої руки свого сина і пильно дивилася йому в очі. Він заспокоював її, казав, що рука не тяжко ранена і плач матері затихав.

Люди окружили щасливу матір з сином. Кожний тепер хотів їм щось сказати, чимсь висловити своє задоволення з їхньої щасливої зустрічі.

І знову чийсь голос удруге розпочав "Штіле нахт", знову вагон наповнився різдвяною мелодією. Мати стояла біля свого сина і поправляла йому перев'язану руку. По її обличчі текли рясні сльози, але це не були сльози смутку чи якоїсь втрати, а сльози радости. Син її знайшовся. Це нічого, що рука ранена, але він сам живий. Повернувся з страшного місця бою. Якраз на Різдво.

Свічка почала гаснути. Вона м'якла і безсило хилилася набік. Схилилася і впала кусочком маленького почорнілого ґноту. У вагоні знову було темно і глибоко журливо. Замовкла пісня, читання Євангелії і ніхто не відважувався порушити цю тишу. Чути було тільки хлипання матері, часом тихше, а іноді голосніше.

Відійшовши в темний кут, я присів на холодну долівку. Поклав голову на руки і сидів так довго-довго. Картина, яку я бачив, була дуже зворушлива і трагічно-щаслива. Я згадав свою стареньку матір удома. Чи знає вона, де її син?... Вона цього різдвяного вечора згадує мене, може самотня сидить біля свого столу і дивиться крізь вікно у темінь ночі. Чекає... А може, втомившись, прилягла на підвіконня і заснула з тяжкої душевної змори. Може бачить у сні свого сина, як він, разом з іншими хлопцями-колядниками, повертається з села з великою зорею. Заходить до хати засніжений і веселий.

Може...

Я дивився крізь щілину в стіні і бачив голубе небо, засіяне зорями. Мені хотілося, щоб хоч найменший промінь тієї зорі прийшов до мого серця, але він не приходив. Там була ніч і темрява. Туга міцними кліщами давила мої скроні і витискала з очей сльози.

Поїзд заскрипів і став.

— Зіґен! — проколов нічну тишу голос кондуктора.

Я вийшов з темного вагону і насунув шапку на самі очі. За станцією стелилася нерівна вулиця, що провадила просто до нашого табору. Я пішов туди і густа темрява сховала мене в своїх обіймах.

СУСІДИ

Ніч. Надворі темно і холодно. Шумить грізний вітер і шарпає віттям дерев, пригинаючи їх до самої землі. Великі краплі дощу стукотять у вікно, розбрискуються по шибі і прозорою водою стікають по стіні аж на призьбу. Пора вже пізня, далеко за північ.

Онуфрій прокинувся і сів біля вікна. Йому давно не спиться і він дуже турбується, щоб вітер не виложив його буйної пшениці. Цього року пшениця вродила, як на диво і це вперше, як він почав тут господарити, він матиме пшеничний хліб. Але дощ з вітром може її прибити до землі і пропала вся його праця і вся надія. Тому він сидить біля вікна, прислухається до бурі і рахує довгі години ночі. На небі блисла блискався. Голосний гуркіт грому потряс хатою і покотився десь за горами чорних хмар. Онуфрій перехрестився.

— Треба піти і позбирати яблука, — подумав господар і почав шукати у темряві своєї симряги. Світла не засвічував, бо знав, що коли надворі громовиця, то не можна світити світла.

Знайшов якусь торбу, насунув на голову кусок старого брезента і вийшов на поріг. Вітер шумів, сипав йому в обличчя холодним дощем і зривав брезента з голови. Але було

видно, що дощ меншає, бо краплі його стали дрібніші.

Онуфрій пустився до воріт і відсунув набік перекладину на перелазі. На плоті висіли догори дном порожні горшки, а по них розбивалися краплі дощу. Онуфрій стає, прислуховується. Десь співає півень і йому хочеться знати, чий то півень, — сусідів чи його. Він знає пору ночі, але не знає, чи то вперше співає півень чи вдруге. Якщо вдруге, то вже недалеко світанок.

Онуфрій йде до свого саду обережно і тихо. Мокра ніч причаїлася під кущами і стежить за Онуфрієвими кроками. А він іде зігнувшись, а на серці якась тривога і неприємне передчуття. А що буде, коли Савка знову позбирав його яблука, — лячно думає Онуфрій. Тоді він йому вже не подарує. О, ні. Ніколи не подарує. Якщо Савка хоче яблук, то нехай виплекає собі яблуні, але чужого нехай не бере.

Ніч перед світанком ще темніша, але вітер меншає з кожною хвилиною.

За перелазом Онуфрій спіткнувся і мало що не впав, зачепившись за корінь. Стежка блищала і босі Онуфрієві ноги розтопкували по ній свіжі калюжі води.

Ось і сад. Його власний невеликий сад. На стежці чуть видно біліють недавно впалі яблука, але Онуфрій їх минає, обходячи травою, щоб не розчавити. Ті, що впали в саду, ніде не подінуться. Сюди Савка не прийде. І Онуфрій іде далі. Іде до молодої крайньої яблуні, що росте біля самої Савчиної межі. Вітер дув якраз у бік сусідового подвір'я і всі яблука позривав і порозкидав на Савчин город. А Савка про це вже знає. Він, мабуть, цілу ніч не спить, а пильнує, коли вітер стихне і яблука перестануть падати. Але сьогодні

Онуфрій його випередив. Хай знає Савка. Онуфрій, якщо треба, не проспить ніколи. Якщо він потрапить раніше Савки виїхати в поле, потрапить раніше викосити сіно, то він і потрапить раніше позбирати яблука. На те він господар. Поки ще молодший, то нема коли висиплятися, буде спати на цвинтарі. Так...

Біля самої Савчиної межі почув якийсь шорох і здригнувся. Пристанув під деревом і прислухався. В темряві не бачив нікого, але виразно чув чиїсь кроки на Савчиному городі і придушене чвакання болота.

— Невже Савка? — витиснув Онуфрій сам до себе і присів до самої землі.

З-за Савчиної комори вийшла якась тінь і, озираючись навколо, обережно йшла городом просто до межі. Онуфрій протер очі і стиснув кулаки. Напроти білої Савчиної хати він пізнав свого сусіда. Кров скипіла в Онуфрієвих жилах і здавила груди. Скинувши з голови брезента, він підійшов ближче своєї яблуні.

А тінь пристанула, а потім зігнулася і почала на своєму городі збирати яблука.

— Що ти робиш? — громом пролунало в саду сильне Онуфрієве слово.

— Збираю яблука, — спокійно і байдуже відповів сусід.

— А це ж твої яблука?

— Мої, бо на моїй землі.

— Кинь! — крикнув ще голосніше Онуфрій і його голос глухим відгомоном полетів над селом. Йому хотілося, щоб цей голос грізний і становчий почув не тільки Савка, але щоб почуло все село. Щоб почули всі люди і стали в обороні його прав до своєї мозольної праці.

Але сусід ніби й не чув того, що сказав

Онуфрій. Він шукав у мокрому картоплині порозкиданих яблук і кидав їх у кошик.

В курнику знову налякано сплескують дужі крила, й різкий, задерикуватий голос півня ще раз крає сонну тишу.

Онуфрій підступив до самої межі, але не переступає її. Стоїть на своїй власній землі і все міцніш і міцніш стискає свої мозолисті долоні. Потім бере під яблунею якесь кострубате поліно і випростовується на ввесь свій ріст. Жили біля вух грубшають і наливаються кров'ю.

— Останній раз кажу тобі, кинь яблука! Не чіпай чужої праці. По твоє я ніколи не простягнув руки. Чуєш!?...

Савка голосно спльовує і пускається до свого перелазу. Але Онуфрієва кров запалюється таким огнем, що він не може вже його вгамувати. Він відчув велику кривду й образу, а одночасно й перемогу, що таки відвоював свої яблука. Посмішка задоволення сповзає з кінчиків Онуфрієвих густих вусів і робить довкола них кілька нерівних зморшок.

А сусід, відійшовши з картоплиння, обернувся і відрубав:

— Я твоїх яблук збирати не буду, але не позбираєш їх і ти.

— Якто не позбираю? Га? Це з моєї яблуні і я маю право позбирати!

— Ні, не позбираєш! Я не дам... Тільки переступиш межу і станеш на мою землю, ноги поперебиваю.

— Ні, не поперебиваєш!

— Поперебиваю!... Я як не віриш, то спробуй. Ну, спробуй... Ходи!...

Савка раптом обернувся і прийшов до самої межі. Сусіди стали близько себе, але не бачили своїх страшних і сердитих облич,

тільки бачили темні постаті, що баввоніли в передранковій млі.

— То ти загарбуєш мою працю, мою кривавицю і ще й уста відкриваєш?! — промовив Онуфрій і з усієї сили жбурнув поліном через межу.

Поліно загуло в повітрі і глухо вдарилося об щось. Тінь за межею хитнулася, але не впала. Вона голосно застогнала і кинулася до Онуфрія. А той не злякався, але поступився ближче до межі. Сусіди схопили один одного за груди і заметушалися. Важкий кулак, ніби довбня, падає на Онуфрієве плече якраз на тому самому місці, де учора витік йому черяк.

Б'ються!... Зчепилися руками, сплелися ногами, вгризлися порохнявими зубами в худі, замучені свої тіла і б'ються. Онуфрієва нога зачепилася за колюче гарбузиня, спіткнулалася і він упав навзнак якраз на межу. А Савка душив його до землі, гримав кулаками по розкуйовдженій голові і стогнав, як міх.

— Ото маєш яблука!... На!... Бух!... Бух!...

Онуфрій напружив усі сили, сягнув зубами вище Савкового ліктя і з усієї сили вкусив за мокрого рукава. В зубах щось хруснуло, і він почув, що його шия звільнилася від залізної сусідової руки.

— Люди!... Рятуйте!... — крикнув Онуфрій, але його голос потонув у темряві і не вилетів далі саду. Савка придушив коліном його груди, а потім схопив за бороду і бив головою об межу.

Б'ються!... Двома парами костистих босих ніг мнуть розмоклу землю, мнуть свої тіла, мнуть свої скривавлені душі.

Надворі ніч. Десь знову вдарив дужими крильми півень і затягнувся хрипким надривистим голосом.

Онуфрій якось схопив під лікоть Савкову голову і стиснув за горлянку так сильно, що сусід здався. Тепер Онуфрій був зверху і вп'явся кулаками в набряклий Онуфріїв живіт. Кинувся на нього, ніби розлючений звір і м'яв з усієї сили. Нагнувся через межу і дістав розчавлене власним тілом яблуко.

— На. Же-ри-и!... Наїда-а-йс-я-я!... — люто набиває Онуфрій розтовченим яблуком сусідового рота і від того йому легше. А Савка крутить головою і звивається ніби в'юн, якого тількищо викинули з води.

— Що ви побожеволіли?! — гримнув біля них чийсь голос. Але сусіди його і не чули. Вони перекидалися через межу, падали то на город, то на Онуфрієву траву і набивали один одному синяки і гулі.

Під яблунею стояв вартовий села і намагався розірвати розлючених сусідів. Але сам він не міг нічого зробити.

Почули пси і почали гавкати. Збудилися люди і босі повибігали зо своїх дворів. Коли ж прийшло більше людей, тоді розчепили їх і стали посередині між Савкою й Онуфрієм. А вони далі кидалися до себе, ніби півні, але їх уже не пустили дужі руки односельчан.

Онуфрій прийшов до хати і впав на ослін. В душі клекотіла образа, лють і розпирала його груди. Витер лице якоюсь ганчіркою і почав ходити по хаті від однієї стіни до другої. У вікнах запалювався новий день.

Уранці Онуфрій вийшов з хати, коли надворі ніде нікого не було. Небо вмилося вчорашнім дощем і було чисте, ніби сльоза. Збудилися пташки. На подвір'я вийшли з курника кури і збирали по траві хробачки, дружньо розмовляючи з собою. На сході синіє обрій бадьорою свіжістю. З кожною хвилиною надворі стає видніше. Двір вологий і вимитий

минулим дощем, ніби на якесь свято. Дерева, насичені тягото́ю роси, гнуться до самої землі і п'ють її ранню жагу. На плоті ліниво погойдуються порожні горшки, а біля них висять дині, що приплелися сюди аж з городу.

Чудовий ранок, але він не тішить і не веселить Онуфрія. Господар не думає вже про свою пшеницю, не думає про яблука, тільки думає про те, що сталося минулої ночі. Його Одарка навіть не знає і він їй нічого не каже. Хай так буде. Вона буде журитися і побиватися, а так...

Пішов під шопу і взяв у руки сокиру. Зважив у своїй мозолистій руці і попробував долонею блискуче лезо. Сокира гостра, бо тільки позавчора виточив на точилі. Закинув на праве плече і пустився до саду. Йшов поволі, ніби на похорон. В саду лежало багато яблук, обризканих болотом, але Онуфрій їх не збирав. Хай собі лежать. Тепер він іде виконати страшне діло, йде зрубати свою яблуню біля сусідової межі.

Прийшов і став, опустивши сокиру до самої землі. На межі була потолочена трава, змішана з болотом. Далі, на сусідовому картоплині лежали спілі червоні яблука, але їх тепер ніхто не збирав.

Онуфрій подивився на Савчине подвір'я і біля густих вусів здригнулося його обличчя.

— Спить! — прошепотів до себе. — Нехай спить. Не діжде більше чужих яблук. А того я йому не забуду ніколи... Буде ще мене пам'ятати.

Прийшов до яблуні і підніс на неї очі. А вона стояла молода, зелена і мокра. Кивала своїм зеленим віттям і ніби просилася, щоб він її не рубав. Але Онуфрій тепер не мав у душі жодного милосердя. В його серці

кипіло гнівом не тільки до сусіда, але до всіх людей на світі, у тому й до своєї яблуні.

Підійшов ближче і підніс високо сокиру. Замахнувся з усієї сили і лезо сокири глибоко вгрузлося в тіло яблуні. Вирвав сокиру і замахнувся ще раз. Велика щербина вилущилася білою тріскою і полетіла на сусідів город. Яблуня здригнулася. Червоне яблуко, відірвавшись від галузки, упало на Онуфрієве зігнуте плече, якраз на тому місці, де був черяк і де його бив Савка. Підніс голову.

— Я її рубаю, а вона мені кидає яблука, — подумав господар. Сокира мало що не випала йому з рук. Але він переміг хвилеве співчуття до своєї яблуні і з усієї сили почав рубати. Тріски розліталися по траві, падали поміж яблука, а по гладенькому стовбурі молодої яблуні текли її сльози.

Яблуня задрижала востаннє, зарипіла, похилилася і впала на траву.

Онуфрій кинув сокиру на землю, випростався і стояв так у задумі.

— Не буде мені і тобі не буде, — сказав він і подивився на сусідів двір. Там не було нікого, тільки сиві голуби сиділи на стодолі і журливо вуркотіли.

Онуфрій ішов стежкою до свого обистя, чавив босими ногами калюжі на стежці, а руки його безрадно висіли здовж ніг і махалися в такт кроків. Ішов і мав таке враження, що він ще повинен щось зробити, бо саме зрубання яблуні ще не вирішує того, що зайшло між ним і Савкою. І він зробить. Побачать ще всі люди, але він не скориться ворогові. Ні.

На перелазі оглянувся. Його молода яблуня лежала, притулившись віттям до мокрої трави, а біля неї білів пень і порозкидані тріски. Глибокий докір рвонув його сумлінням. На серці ятрилася глибока рана. Там був та-

кий великий і глибокий біль, мов би чиясь рука гострою сокирою рубала його на дрібні куски. Здавалося йому, що зрубана яблуня поволі підводиться, розводить своїм віттям, замахується і кидає на нього червоним яблуком. А те яблуко попадає не на плече, не там, де недавно був черяк, не там, де бив його сусід, а попадає в саме серце, в саму душу... Попадає і робить там велику і болючу рану.

Обернувся і пішов прямо до стодоли. Відчинив двері і сів на свіжому сіні, схиливши низько голову. В грудях кипів гнів і якась глибока туга і жаль. Згадав свою бійку з сусідом, згадав те, що вони колись були близькими приятелями, згадав свою молоду, недавно пересаджену яблуню і туга його збільшувалася і наповняла груди безсиллям, від якого він може легко розплакатися.

Підсунувся вище на сіно і поклався горілиць. Під бантами літали молоді ластівинята і широко роззявляли свої червоні роти. Онуфрій лежав і лежав. Потім закрив лице руками ніби соромлячись когось і відчув на своєму обличчі власні свої сльози. Витер їх скоро рукавом симряги і взявся за голову. Потер чоло рукою і тихо проговорив сам до себе:

— Я її рубаю, а вона мені кидає яблука...

**
*

Від того часу, як два сусіди билися проминуло чотири роки. Під межею, де колись росла яблуня, не було вже й знаку. Там росла тепер густа зелена трава, а на Савчиному городі росли буряки. Але в серці сусідів рана від кривди, яку вони спричинили один одному, ще не заросла. Навпаки, вона ятрилася і ятрилася, збиваючись у твердий камінь пімсти.

За тих чотири роки сусіди ще ніколи не зустрічалися. Не зустрічалися в селі, не зустрічалися на полі, навіть у церкві один одного обминали. Коли Онуфрій приходив до церкви, бачив, що його сусід стояв біля самого крилоса, тоді він ставав аж у притворі, щоб бути якнайдалі і після Божої служби першим вийти надвір. Коли Онуфрій, бувало, несе з річки воду, а Савка їде в поле, то, побачивши Онуфрія, він щосили тягне віжки назад, завертає коні і їде аж поза чорним млином, щоб тільки не зустрінутися з своїм ворогом. І ця ворожнеча росла з кожним днем. Вона палила серця сусідів пекучим вогнем, породжувала один до одного пімсту, заздрість і перегони в їхньому господарстві.

Одного разу Онуфрій, вийшовши вранці надвір, побачив біля Савчиної стодоли нового воза. Тоді його вкинуло ніби в жар. Він ходив, як сам не свій, аж поки не купив собі ще кращого воза.

Засіє, бувало, Онуфрій конюшиною своє поле біля Спусків, а, дивись, на другий рік Савка засіє такою самою конюшиною і своє поле. І то ще більший кусок, якраз напроти сусідової конюшини.

Розведе один сусід молоді поросята, другий і собі розведе. Онуфрій продасть свої, — Савка негайно попродасть і свої. Змагаються обидва господарі, ворогують, плекають у серці пімсту, а дні пливуть тривожні й непевні.

Прийшла війна. Над селом прогули літаки і зловіщим гуком наповнили тихе осіннє повітря. Небо покрилося хмарами. Земля покрилася смутком і відчаєм.

Війна.

Савка дивився на свого сина, а по його обличчі текли сльози. Син стояв під стіною і був блідий і зажурений, ніби ніч. Сьогодні по полудні він виїздить до міста з першою мобілізацію. Піде, але чи вернеться, не відомо.

Савка має оце одного сина і того забирають. Жаль дусить його груди і він виходить на своє подвір'я. На плоті зачепилося біле павутиня і снується в повітрі довгою блискучою ниткою. Осінь пряде свою тужливу пряжу й обмотує тими нитками Савчине серце.

Він подивився на Онуфрієве подвір'я. Там стояв віз, вимощений соломою, а біля криниці стояли прив'язані сусідові коні. Савка вернувся до хати.

— А що то його Петро також іде? — спитався він плачучої дружини, кивнувши головою до того вікна напроти якого було сусідове подвір'я.

— Йде, — відповіла дружина, не підводячи голови. Вона не бачила в який бік кивав головою Савка, але вона чула його голос, оте "його Петро" і вона знала, кого це торкалося.

— То добре! — проговорив тихо Савка і чув, що йому на серці трошки полегшало.

— Не буде мого, нехай не буде і його...

І сів напроти вікна.

Того самого дня багато підвід виїхали з села з новобранцями. Над тихим селом розносилося розпачливе голосіння.

Савка вертався додому, йшов широкою дорогою, а стежкою біля кооперативної загороди йшов його сусід Онуфрій. Вони обидва низько опустили свої голови, несли на серці однаковий тягар, однакову долю, але їхній гнів був більший за душевну й сердечну біль.

У понеділок Савка повів свого коня на ярмарок і продав. А на другий понеділок Онуфрій продав свого. Савка купив чотири вівці, а Онуфрій купив п'ять і щодня випускав їх на вигін біля Савчиних воріт, а сам стояв, спершись на плота і стежив, чи Савка вийде надвір і чи побачить Онуфрієві вівці. Але Савка ніколи не виходив.

Весна розплітала свої коси й ходила по полі величною безжурною красунею. Вона розсівала по луках квіти і сповнювала їх чарующою запашністю. Співали жайворонки в прозорому небі, стрибали по люцерні жовті метелики.

Весна була в повному розквіті, але вона не могла потішити своєю ласкавістю сильно засмученого Онуфрієвого серця. Він їхав на своє поле, за ним на драбині стукотіли дерев'яні борони, що лежали догори блискучими зубцями, а за возом поволі котилося старе почорніле рало. Онуфрій дивився між кіньми на білу дорогу, що втікала назад і від часу до часу з великої злости плював між колеса. Немащений віз зловіще скрипів і хитався на всі боки, підскакуючи на вибоїнах нерівної польової дороги.

Він тількищо їхав біля Савчиного двору і бачив, що Савка навозив на город великих цементових кругляків і збирається копати криницю. Побачивши це, Онуфрій малощо не випав з воза. Перед ним усе потемніло і поля над дорогою закрутилися, мов у коловороті. Савка буде мати свою криницю. А Онуфрій і надалі ходитиме з двома відрами до ріки, на глум свого смертельного ворога.

Їхав, розважав і передумував. Зважував усі свої кінці, шукав якихось можливостей, але приходив до остаточного твердого переконання, що криниці він таки копати не може. Може коли пізніше, але тепер ні. Матеріяльні його засоби не дозволяють і тепер він мусить скоритися перед Савкою. Савка матиме свою власну криницю. Кожного ранку він вийде собі на город, розкрутить мотузка, кине відро у криницю, а потім тягнутиме його з водою догори. Жалісний скрип корби щодня буде чути аж на його подвір'я. І того скрипу Онуфрій

не зможе перенести, він буде шарпати його серце і сміятися з нього.

— Ні, того не буде! — процідив крізь стиснені уста Онуфрій і хльосьнув батогом коні, які аж подрімали, як їхній господар отак сидячи роздумував.

— Так не буде. Побачить він... Ворог окаяний. Він викопає криницю, а я вночі піду й закидаю землею. А якщо не вдасться закидати, то я наллю до криниці нафти і занечищу всю воду. Він вичистить, а я знову наллю... І буде він мене знати. Побачить...

За тиждень Савка вже спускав до криниці перші кругляки, а Онуфріїв ячмінь, який він посіяв того дня, коли постановив своє рішення, уже покільчився і пустив перші проростки. Спустивши кілька кругляків, Савка перервав працю, бо в місті не можна було більше дістати цементу. Він поїхав разом зо своєю дружиною і мав повернутися аж другого дня. Отже, для Онуфрія була сьогодні найбільш догідна пора, щоб виладувати свою довголітню ненависть і помститись на своєму ворогові.

Він приготовив собі широку лопату, поставив за стодолою, і з нетерпінням чекав темного вечора. Про свій замір він не казав нікому, навіть Одарка не знала. Так краще. Він зробить своє діло і на світі не буде жодного свідка. Може потім Савка і покаже на нього пальцем, але він не боїться того. Нема свідків і йому ніхто нічого не зробить. А криниці Савка таки не буде мати. Ні, не буде...

Як тільки надворі стемніло, Онуфрій тихо скрадався до Савчиного городу. Під правою пахвою притискав лопату і йшов так тихо, що сам не чув своєї ходи.

За перелазом пішов стежкою до сусідової межі. Побачив те місце, де росла колись його молода яблуня і сердито сплюнув на тому місці й махнув у повітрі рукою. Минуле свіжою раною відізвалося в його душі.

Став і послухав. Навколо була нічна тиша. В небі світили зорі, а місяць ще не сходив.

Онуфрій переступив межу і з усієї сили почав бігти чужим городом. У вікнах Савчиної хати не світилося, але на подвір'ї було видно кілька білих цементових кругляків.

Онуфрій пробіг молодими коноплями і опинився біля криниці. На нього дивився темний отвір землі і навівав на душу якийсь жах. Але цей жах був хвилевий і Онуфрієва ненависть його перемогла. Він схопився за лопату, розмахнувся і зачепив свіжу землю. Кинув повну лопату землі у криницю і вона загула там глухим гуком, вдараючись до дна. Потім кинув ще і ще. Один, два, три... Витер чоло і зморщив брови. З кожною лопатою землі чув, як спадає з нього важкий тягар. Він скочується разом з землею до чорної пащі і пропадає там на дні. І звідтам він уже ніколи не вийде на поверхню, щоб мучити його і ранити нестерпними болями.

— Раз, два, три...

Нараз Онуфрій почув на своєму подвір'ї чуюсь ходу і тихе пискління свого пса. Він підніс голову і земля сама зсунулася з лопати, падаючи біля його ніг.

Онуфрій миттю кинувся в коноплі і пустився бігти до свого саду. Побачив на перелазі чужу тінь, кинув лопату далеко від себе.

— Хто такий? — спитався дрижачим голосом.

— То я, тату. Петро!...

— Сину! То ти?... — і кунувся до перелазу з такою силою, що аж пліт захитався. Зловив Петра за руки і вп'явся своїми устами в його заросле обличчя.

— Кажеш, прийшов... Слава Богу... Настраждався ж ти, синочку мій...

— Нічого, тату, що настраждався, але головне, що повернувся живий. І слава Богу, що війна скінчилася... Не треба буде вже воювати...

Онуфрій узяв сина за руку і вів до хати. Вів так само, як колись малою дитиною. Вів і витирав рукавом свої вуса, які були мокрі від сліз.

Прийшли до хати. Мати ще не спала. Вона, побачивши Петра, малощо не впала на долівку, але він притримав її своєю міцною синівською рукою і посадив біля себе.

**
*

— То кажеш, Петре, багато хлопців загинуло? — спитався Онуфрій, коли Петро, переодівшись, сидів біля столу і пив тепле молоко.

— Так, загинуло дуже багато, — відповів з глибокою журбою.

— Хто ж загинув?

— Багато, кажу вам. Дмитро Яреміїв, Оліянів Антін, Захарків Прокіп, Корчаків Луцько, Савчин Євген, Мельників Сергій...

— І Савчин загинув?

— Так, тату, загинув. При дуже складних і важких обставинах. І коли б був не загинув він, то мені треба було б загинути. Він виручив мене. Пішов за мене у розвідку і вже не повернувся назад.

— А чи Савка знає? — знову батько.

— Знає, бо довідався про це в місті. Кажуть, що упав на віз і дуже плакав, а Савчиху одливали водою.

Онуфрій виглянув у вікно. В Савчиній хаті вже світилося. Блимало в маленьких кривих

вікнах бліде світло, а на подвір'ї біліли цементові кругляки.

— А давно загинув? — спитався ще Онуфрій голосом, у якому не було цікавости, а тільки глибоке співчуття.

— Ще минулого року. Про це я нічого не писав, бо ми були в окруженні і не було змоги. Я сам його поховав, своїми власними руками висипав над ним свіжу могилу. Далеко, аж біля В'язьми, під зеленим сосновим лісом.

— І ви говорили один з одним?

— Говорили, тату. На фронті, як кожної хвилини смерть стежить за людиною, ніхто не гнівається на нікого. Помирилися й ми з Євгеном. Він перший прийшов до мене саме перед Великоднем і сказав, щоб я йому пробачив усе. А я до нього сказав те саме. І ми щиро примирилися. І з ворогів зробилися приятелями. Він був щирий хлопець... А ви ще не примирилися з Савкою?

— Ще ні.

— Чому?

— Не знаю. Думаю, що ми не можемо помиритися, бо в нас уже далеко зайшло. Наша ворожнеча задавнилася і на неї немає ради.

— Нічого, тату. Краще помиритися. Ви посварилися за ті непотрібні яблука, а на світі тисячами гинули не яблука, не дерева, а молоді люди. І пощо ж то ворогувати такі довгі літа?

Онуфрій дивився в один пункт, а його обличчям не моргнув ні один нерв. Сидів ніби неживий. А потім тяжко поворухнувся і насилу витиснув з грудей:

— Ні, сину. Я перший до нього не піду. Якщо він хоче, нехай прийде до мене. Він перший мене вдарив, а потім цілі літа на злість мені робив якраз те, чого в мене не було, щоб показати, що він таки кращий госпо-

дар. І через те я не можу. Моє серце до нього не лежить. Тепер, дивись, навіз кругляків і копає на городі криницю. І все це спрямоване проти мене. Копає тому, бо знає, що я тепер криниці не можу копати. Але це йому так легко не вдасться. Він усе проти мене...

— Ні, тату. — перебив Петро. — Це не проти вас. То вам так здається. Він робить те, що потрібне в господарстві. Ви також робите те саме, а йому здається, що ви робите проти нього. І оце так воно йде. А попробуйте помиритися щиро і побачите, що вас не буде боліти його криниця, а його не болітиме ваш сад. І пам'ятайте, тату, що ви тепер багато разів багатші за нього. О, так...

Онуфрій широко відкрив очі як той, що почув якусь страшну новину.

— Ні, сину, не багатший. Я вже передумав усі свої кінці, але криниці тепер викопати не можу. І він буде мати криницю, а ми надалі будемо ходити за водою до ріки. А ти кажеш, що я багатший. Він мене до того не допустить. Переганяється...

— Тату! — знову Петро. — А ви ж маєте сина, а він не має... Га? Що по вашому важливіше, син чи криниця? Савка напевно віддав би все своє господарство, коли б повернувся його Євген, але він вже ніколи не повернеться. Ви знаєте, що це значить? Поставте себе на Савчиному місці. Поставте!... Щоб ви робили?... Ах, щоб ви тільки знали, як потім добре на серці, як примиритися з тим, з ким довго були в гніву. Тоді так добре, ніби після причастя. Я це пережив і тепер ніколи не хотів би на когось гніватися. Від гніву людина чахне, марніє, а якщо примириться з кимсь, то відчуває, що крила їй ростуть.

Онуфрій скинув піджака, бо йому зробилося гаряче. Він підніс на Одарку очі, а вона стояла і кінчиком фартуха витирала очі.

— Добре, сину, я можу піти. Корона мені з голови не спаде. Ти кажеш правду. На моїм серці лежить якийсь камінь, а може потім полегшає. Мені трохи шкода Савки. Справді, він же немає сина. І ніколи його не матиме. Я готовий помиритися, але не знаю, як це зробити?...

— Нічого, тату. Підете до Савки і я піду з вами. Я розкажу їм про Євгена, бо з наших хлопців тільки я бачив, як він умирав. Він мені доручив дещо переказати для батька.

— Добре, я піду.

Над столом горіла лямпа, розкидаючи світло по всій хаті. Щаслива Онуфрієва родина сиділа біля столу і не могла натішитися собою. Минула страшна війна, а вони всі залишилися живими. Слава Богу!

Нараз у сінях рипнули двері і Онуфрій зірвався на ноги. Поступився до порога і завмер від великого дива і глибокого схвильовання.

Через поріг переступив Савка і здійняв з голови кашкета. Обличчя його було заплакане і бліде. Поступився до Онуфрія і простягнув йому дрижачу руку:

— Онуфрію, пробач мені! — сказав тихотихо і подивився просто в Онуфрієві очі. — Чув, що твій Петро вернувся... Хочу розпитати про свого сина... — схилив голову і замовчав. Кліпав набряклими червоними очима і шукав у кишені якоїсь хустинки.

Онуфрій обійняв Савку за шию, бо бачив, що він такий втомлений, що не може триматися на ногах. Вів його до лавки однією рукою, а другою витирав власні сльози, що спливали по бороді.

— Савко, сідай отут на ослоні. Не плач, Савко, не плач... Бог допоможе... Пробач і мені...

***

Криниця на Савчиному городі була вже готова. Обидва сусіди зробили так: Савчина була земля, а Онуфрій заплатив за цементові кругляки і криниця була спільною. Онуфрій ходив своїм садом по воду, проходив цим місцем, де вони колись билися з Савкою і згадував цей випадок, як найтемнішу пляму в своєму житті.

Минуле забулося давно. У серцях сусідів не залишилося з нього найменшого сліду, але Онуфрій завжди жалів тільки одного, — що він перший не пішов до Савки і не попросив прощення.

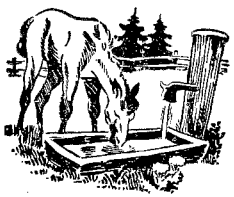

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Дорогі Читачі!

Видавництво "Дорога Правди" постало між нашим Українським Євангельсько-Баптистським Братством з метою видавання й розповсюдження української євангельської літератури. Своє завдання дотепер видавництво гідно виправдало, — воно дало нашому Братству цілу низку менших і більших друкованих праць, які розійшлися по всьому світі і були для багатьох читачів великим благословінням. "Зелений гай", збірка оповідань М. Подворняка є 14-ю з черги книжкою, а дальші праці здані до друку і незабаром вони побачать світ. Видавництво "Дорога Правди" щиро вдячне Богові за те, що воно може служити своєму Братству духовною літературою.

Спочаку видавництво думало видати одну книжку, розпродати її, а за виручені гроші видати другу, потім третю і т. д. Але виявилося, що практично зробити того не можна, бо чимало книжок треба відпустити для Південної Америки по дуже зниженій ціні, а для европейських країн віддати безплатно. Тому видавництво зверталося за матеріяльною поміччю до свого Братства і дякує йому, що ту поміч воно отримало. Матеріяльна помоч для видавництва приходила від окремих осіб, від громад, від жіночих гуртків; вона приходила з США, Канади, Південної Америки, Англії, Австралії, а навіть з Німеччини від наших скитальців. Таким чином видавництво "Дорога Правди" стало нашим всебратським надбанням, власністю всіх українських віруючих.

Видавництво "Дорога Правди" бажає випробувати ще один спосіб видавання духовної літератури. Це спосіб т. зв. меценатства. Якщо якась книжка в минулому принесла для вас благословіння і ви бажаєте, щоб те благословіння отримали інші, ви можете запропонувати видавництву видати її, беручи на себе, якщо не повне, то хоча частинне її фінансування. Деякі читачі вже склали свої пожертви на видання певних книжок, які вже здані до друку. На кожній такій книжці буде зазначене ім'я жертводавця.

Даючи до ваших рук нову працю вашого видавництва, збірку "Зелений гай", просимо написати нам про неї ваші завваги. Просимо також молитися за своє видавництво і помагати йому матеріяльно.

Адреса видавництва:

"DOROHA PRAWDY"
148 Tecumseth St., Toronto 3, Ont.,
Canada

ЗМІСТ

Недалеко за рікою 9
Різдвяної ночі 20
Молитва 28
Христос воскрес 42
Осінь 55
Сироти 66
Вернувся 73
День за днем 86
Календар 96
Великодній дзвін 111
Боротьба 125
Тиха ніч 143
Правдиве щастя 155
Зустріч 170
Сусіди 178

Обгортка мистця Мирона Левицького